ЧОВЕК И ДРУШТВО У ВРЕМЕ КРИЗЕ

Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији:
нове солидарности и нове неједнакости

Мина Петровић (уредница)

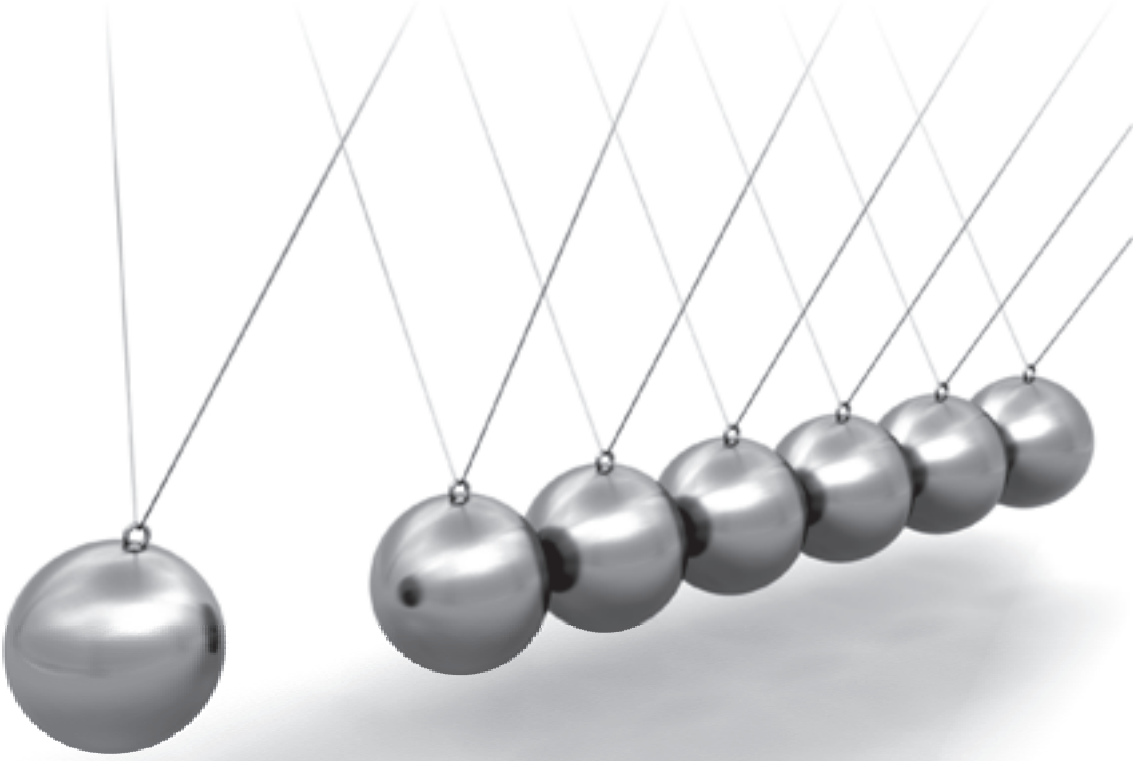

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости

Мина Петровић (уредница)

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости
Мина Петровић (уредница)
Београд 2021.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Проф. др Ивана Спасић
Проф. др Данило Вуковић
Проф. др Ана Пајванчић Цизељ

Лектор
Ирена Поповић

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-173-8

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе*, који финансира Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

7 | *Мина Петровић*
Предговор

13 | *Ирена Петровић и Марија Бабовић*
Утицај пандемије ковида 19 на запосленост и услове рада у Србији

47 | *Драган Станојевић*
Утицај пандемије ковида 19 на поделу обавеза у домаћинству: случај Србије

65 | *Смиљка Томановић*
Породичне праксе и солидарност у току пандемије ковида 19 у Србији. Квалитативна анализа „породичних прича“

81 | *Мина Петровић*
Градови и пандемија ковида 19: пример Београда

99 | *Јелисавета Петровић*
Одржива урбана мобилност у контексту пандемије ковида 19: пример Београда

115 | *Вера Бацковић и Милена Токовић*
Утицај пандемије ковида 19 на стил живота припадника академске заједнице у Београду

ПРЕДГОВОР

Од марта 2020. године суочавамо са пандемијом ковида 19, која је условила толико радикалне промене у начину живота и рада људи да се враћање „на старо“ готово искључује а очекивања да се свет врати „у нормалу“ сматрају нетачним јер претпостављају да је пандемија само случајна аберација, која није узрокована управо начином на који је савремено друштво функционисало пре пандемије (Horrowitz, 2021). Отуда и апели да пандемијску кризу треба да прати критичка процена и промена „друштва какво смо познавали пре пандемије“ и указивања на то да искуство живота за време пандемије треба разумети и као „утопијску ситуацију“ (Weir, 2021). Тиме се заправо наглашава да дезинтеграција социјалне структуре, осим многих негативних последица (економска криза, пораст незапослености, ограничења основних људских права, пораст насиља, самоубистава и менталних поремећаја итд.), покреће и процес реконфигурације, ослобађа креативну енергију, стимулише солидарност и осећај повезаности пред заједничком опасношћу. Велики је изазов, међутим, чињеница да се многе иновативне праксе развијају у већ постојећим друштвеним мрежама и просторима који повезују групе људе одређених социоекономских карактеристика и интереса, те су самим тим селективне и одражавају постојеће или покрећу нове социјалне неједнакости (Lorenz & Dittmer, 2021).

Управо та сложена динамика између пораста и/или нових облика испољавања друштвене солидарности и репродуковања постојећих и/или генерисања нових друштвених неједнакости током пандемије ковида 19 представља истраживачку перспективу радова сабраних у монографији *Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*. У све три тематске целине, начињени су први истраживачки кораци ка мапирању искуства пандемије и промишљању концепата и приступа у које се могу утемељити даље анализе позитивних и негативних промена које условљава или подстиче пандемија ковида 19.

У првој тематској целини посвећеној запослености и условима рада, текст Ирене Петровић и Марије Бабовић „Утицај пандемије ковида 19 на запосленост и услове рада у Србији“ ослања се на ана-

лизу стандардних статистичких индикатора тржишта рада (Анкета о радној снази) и субјективне перцепције последица пандемије прикупљене у више емпиријских истраживања. Ауторке указују на то да постоје значајне неједнакости у ризику од губитка посла за време пандемије између различитих друштвених група, иако промене на тржишту рада током читаве 2020. године нису биле толико драматичне колико се могло очекивати. Тако је, на пример, ризик од губитка посла двоструко већи међу младима (до 29 година старости) у поређењу са особама старијим од 40 година, због веће заступљености младих у прекарним облицима запослења. Осим тога, висока је угроженост радника у грађевинарству, услугама смештаја и исхране, забаве и рекреације и пољопривреди, а уочавају се и изразито негативни ефекти пандемије на социоекономски положај жена на селу и жена предузетница. Значајан налаз је и да се највећа промена на тржишту рада није односила на повећања незапослености већ на пораст неактивности јер део запослених који су изгубили посао није тражио ново запослење, док је део незапослених прешао у контингент неактивних.

Друга тематска целина смешта анализу последица пандемије ковида 19 у контекст породичних односа. Текст Драгана Станојевића „Утицај пандемије ковида 19 на поделу обавеза у домаћинству: случај Србије“ ослања се на концепт родног поретка и, применом логистичке регресије на подацима прикупљених у пројекту „Анкета: последице COVID-19 на економско оснаживање жена и мушкараца“ Агенције Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена у Србији, долази до два значајна налаза. Прво, да је у домену активности које иначе чешће обављају жене (репетитивни кућни послови и емоционални рад) пандемијска криза продубила већ постојећи родни јаз у подели обавеза у домаћинству. Друго, да је пандемијска криза за остале активности имала одређене модернизујуће ефекте јер је у породичне обавезе укључила више него иначе значајан број мушкараца, посебно међу образованијом и урбаном популацијом, што, према мишљењу аутора, може указивати на потенцијал будућег смањења родне асиметрије у још доминантно патријархалном моделу поделе породичних обавеза у Србији.

Текст Смиљке Томановић „Породичне праксе и солидарност у току пандемије ковида 19 у Србији. Квалитативна анализа породичних прича“ заснива се на 165 „породичних прича“ прикупљених у два таласа пандемије: мај–април 2020. (захвата и период ванредног стања) и децембар 2020. године. Повезивањем концепата породичних пракси, солидарности и амбиваленције показано је да зајед-

ничке породичне праксе јачају унутарпородичну солидарност и смањују анксиозност у ризичним контекстима, као и да се амбиваленција између солидарности и конфликта у породичним односима мења током пандемије. У првом периоду, коме припада и ванредно стање, конфликти изазвани повишеном напетошћу постепено су се умањивали захваљујући праксама заједништва, док је у другом истраживаном периоду забележена тензија између засићења заједничким праксама и потребе за индивидуализацијом свакодневног живота чланова породице.

Трећа тематска целина посматра искуство пандемије ковида 19 из урбане перспективе и обухвата три рада која се заснивају на подацима прикупљеним онлајн анкетом у оквиру пројекта „Промене у начину живота условљене пандемијом: дискурси и праксе запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду“. У тексту Мине Петровић „Градови и пандемија ковида 19: пример Београда“ разматрају се могући ефекти пандемије ковида 19 на функционисање градова и урбане стилове живота, ослањањем на принципе резилијентног и одрживог града. Посебан нагласак је на последицама које стратегије приватног ескапизма и дистинктивност просторних пракси виших/средњих слојева, као и рањивост сиромашних градских подручја и људи, могу имати на социопросторне неједнакости у градовима за време и након пандемије. Међу представницима академске заједнице у Београду потврђују се просторне праксе карактеристичне за више/средње класе током пандемије, док предузетнички модел управљања градом запоставља еколошке и социјалне ефекте које пандемија (може да) има, што све указује на то да је реално очекивати продубљивање постојећих и генерисање нових социопросторних неједнакости у Београду, за време и након пандемије.

У тексту Јелисавете Петровић „Одржива урбана мобилност у контексту пандемије ковида 19: пример Београда“ полази се од концепта одрживе урбане мобилности и сазнања да природне катастрофе позитивно утичу на подизање јавне свести о еколошким проблемима и подстичу алтернативне видове превоза. Анализом промена у обрасцима урбане мобилности међу запосленима на државним високошколским установама у Београду, у контексту повећаног загађења ваздуха, загушења саобраћајне инфраструктуре, недостатка инфраструктуре за еколошке начине превоза у Београду, уочава се да је позиван ефекат пандемије ковида 19 видан само у смањењу интензитета саобраћаја, али не и у преласку на одрживије облике транспорта, јер опадање коришћења јавног превоза прати пораст употребе

приватних аутомобила. Уочена је и изненађујуће ниска спремност испитаника да пређу на алтернативна превозна средства, будући да су образованије особе не само еколошки свесније већ и носиоци еколошки одрживих стилова живота.

У тексту Вере Бацковић и Милене Токовић „Утицај пандемије ковида 19 на стил живота припадника академске заједнице у Београду“ пандемија се посматра као изненадни догађај који нарушава рутину свакодневног живота људи, са нагласком на дигиталну културу као значајан ресурс за одржавање друштвених веза и задовољење културних и других потреба током пандемије. Налази истраживања показују прилично радикалну преоријентацију свакодневног живота на приватни простор и потврђују повољан положај припадника академске заједнице у коришћењу предности које нуде дигитална технологија и окружење, иако су им током пандемије били доступне и опције у реалном простору. Налаз да испитаници показују малу наклоност да и након пандемије наставе да прате онлајн културне садржаје или купују онлајн ауторке повезују са дистопијском перспективом дигиталне културе која преовлађује у нашем друштву, те са значајем који посета културним институцијама и догађањима односно просторима потрошње има у креирању идентитета појединаца и друштвених група.

Сви радови илуструју напор истраживача да искуство пандемије ковида 19 осветле на основу различитих расположивих извора података – секундарних и примарних. Ипак, друштвене неједнакости у доступности дигиталних ресурса, на које се доминантно ослањају емпиријска истраживања у прикупљању примарних података током пандемије, условиле су презаступљеност искуства виших/средњих слојева, образованије и урбане популације. Имајући у виду ово ограничење, али и чињеницу да су припадници тих слојева најчешће и носиоци друштвених промена, надамо се да концептуална промишљања и емпиријска грађа садржана у текстовима ове монографије могу да подстакну даља истраживања пандемијске или постпандемијске реалности у области рада, породице и стила живота у Србији и Београду.

У Београду, 12. јун 2021.

Мина Петровић,
руководилац Пројекта

Литература

Horowitz, A. (2021). Pre-Existing Conditions: Pandemics as History. Доступно на: https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/pre-existing-conditions-pandemics-as-history/, приступљено 31. марта 2021.

Lorenz, D. F. & Dittmer, C. (2021). (Disaster) Utopian Moments in the Pandemic: A European Perspective. Доступно на: https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/disaster-utopian-moments-in-the-pandemic-a-european-perspective/, приступљено 31. марта 2021.

Weir, M. (2021). The Pandemic and the Production of Solidarity. Доступно на: https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/democracy-and-pandemics/the-pandemic-and-the-production-of-solidarity/, приступљено 31. марта 2021.

Ирена Петровић*

Марија Бабовић**

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 НА ЗАПОСЛЕНОСТ И УСЛОВЕ РАДА У СРБИЈИ

Апстракт: Циљ рада је да се укаже на последице које је пандемија ковида 19 оставила на запосленост становништва и услове рада у Србији. Анализа се заснива на подацима Анкете о радној снази који пружају основне увиде у промене у нивоу активности, запослености, незапослености и у структурама и карактеристикама запослених. Те промене су сагледане у контексту глобалних утицаја пандемије на тржиште рада, које прати Међународна организација рада (*International Labour Organization* – ILO). Осим увида који се ослањају на та највећа статистичка праћења, анализа ефеката пандемије на сферу рада у Србији сагледана је и на основу различитих емпиријских истраживања о утицају пандемије и мера владе на запосленост и услове рада запослених која су спроведена 2020. године.

Кључне речи: пандемија, Србија, запосленост, незапосленост, услови рада

Увод

Избијање пандемије ковида 19, праћено увођењем многобројних рестриктивних мера са циљем заштите јавног здравља, имало је широко распрострањене последице на сферу рада. Губитак радних места, смањење радног времена, али и значајне промене услова и начина рада представљали су неизбежне последице обустављања привредних активности и промена природе пословања многих привредних субјеката.

Циљ текста је да се укаже на последице које је пандемија изазвана вирусом корона оставила на запосленост становништва и услове рада у Србији. Анализа се заснива на годишњим подацима Анкете о

* Доценткиња на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, контакт: *irena.petrovic@f.bg.ac.rs.*

** Редовна професорка на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, контакт: *mbabovic@f.bg.ac.rs.*

радној снази Републичког завода за статистику и подацима различитих истраживања о утицају пандемије на услове живота различитих друштвених група која су спроведена 2020. године.[1]

Период којим је обухваћено истраживање односи се на читаву 2020. годину, што је веома важно за разумевање налаза истраживања. Од проглашења пандемије у марту 2020. године до краја посматраног периода, могу се разликовати поједине фазе које су обележене различитим интензитетима епидемије и мерама Владе. Те фазе је важно имати у виду када се посматрају промене у запослености и условима рада јер је у периодима рестриктивнијих мера постојао и већи утицај на тржиште рада, који се испољавао у смањењу запослености, премештању већег обима рада на удаљени рад, односно раду од куће, док је у периодима смањеног интензитета епидемије и попуштања мера Владе долазило до опоравка запослености и повратка дела радне активности у редовне радне услове. Анализом која се ослања на податке Анкете о радној снази настоје се сагледати укупни годишњи ефекти пандемије на тржиште рада, занемарујући описане флуктуације. С друге стране, подаци из поменутих специфичних истраживања у већој мери одражавају управо утицај различитих фаза пандемије и мера владе који су били актуелни у време спровођења тих истраживања и одражавају слику која се могла у некој каснијој фази пандемије делимично или значајно променити. Та истраживања, међутим, пружају вредне продубљеније увиде у радну свакодневицу, промене у праксама, доживљајима рада и бројним изазовима са којим су се различите групе суочавале.

Пандемија и глобални утицај на сферу рада

Према подацима Међународне организације рада (*International Labour Organization* – ILO), на крају 2020. године 93% светске радне снаге живело је у државама које су примењивале бар делимичне мере затварања радних места. У државама се углавном усталио систем затварања најризичнијих подручја, а мере специфично усмерене на поједине секторе економије готово да су постале норма у одговору

1 Реч је углавном о истраживањима која је спровела организација за примењена истраживања Секонс уз подршку различитих међународних организација, попут *UN Women*, *UNFPA*, *Friedrich Ebert Stiftung*. Ова истраживања обухватају: истраживање о утицају пандемије на запосленост током ванредног стања 2020. године, истраживање о утицају пандемије на животне услове жена и мушкараца (јун–јул 2020), брзу процену утицаја пандемије на економску активност и положај жена на селу, са фокусом на жене у пољопривреди (мај–јун 2020), брзу процену утицаја пандемије и мера Владе на женско предузетништво (јун 2020).

на нове таласе пандемије. Те мере су почетком 2021. погађале 77% запослених, што је тек нешто ниже него током врхунца у јулу 2020. године, када је овим мерама било погођено 85% запослених (ILO, 2021a).

Према проценама Међународне организације рада (МОР), сразмере утицаја пандемије на тржишта рада широм света биле су без преседана у историји. Током 2020. године у односу на 2019. годину изгубљено је 8,8% радних сати на глобалном нивоу, што је еквивалентно губитку 255 милиона радних места са пуним радним временом. Губитак радних сати је био посебно висок у Латинској Америци и Карибима, Јужној Европи и Јужној Азији. Губитак радних сати 2020. године, према тим проценама, био је четири пута већи него током глобалне финансијске кризе 2009. године. У односу на 2019. годину, 2020. године је изгубљено 114 милиона радних места, а губитак посла више је погодио жене и младу радну снагу него мушкарце и старије раднике. Губитак радних места више је ишао у правцу повећања неактивности него незапослености. Светски контингент неактивног становништва услед тога се увећао за 81 милион, што је резултирало опадањем глобалне стопе активности за 2,2 процентна поена. Незапосленост је повећана за 33 милиона, услед чега је стопа незапослености повећана за 1,1 процентни поен. Губитак дохотка на основу рада, пре него што се узму у обзир мере подршке дохотку, износио је 8,3%, што је представљало 4,4% светског БДП-а (*ibid.*).

Графикон 1. Процене губитка радних сати, запослености и дохотка на основу рада 2020. године

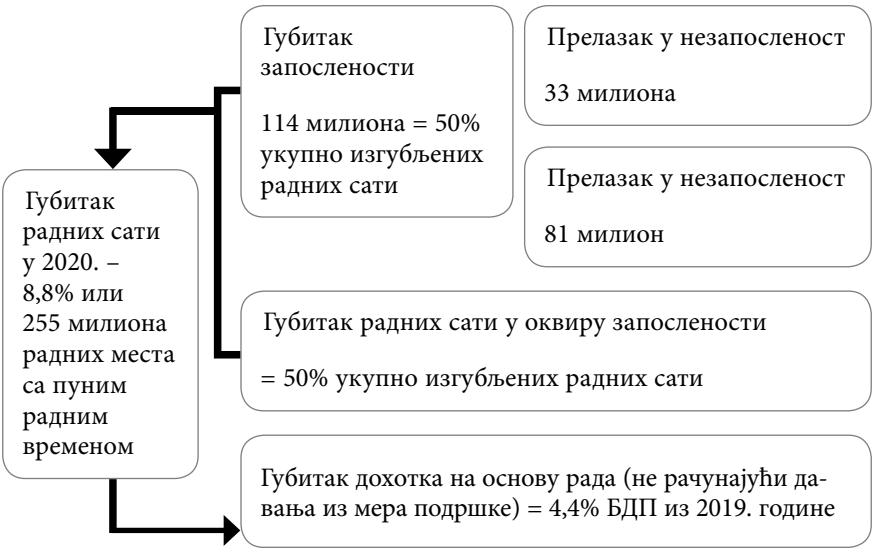

Извор: ILO (2021a). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition*

Према проценама МОР за наредне две године, очекује се да ће се у другој половини 2021. године захваљујући вакцинацији одиграти значајан економски опоравак, али врло неуједначен на светском нивоу. Ослањајући се на прогнозе Међународног монетарног фонда из октобра 2020. године, МОР предвиђа да ће и 2021. године бити настављен губитак радних места од 3% у односу на 2019. Према песимистичном сценарију, губитак радних места би могао да износи и 4,6% или 130 милиона радних места са пуним радним временом (*ibid.*).

Пандемија у Србији и мере Владе

Пандемија је у Србији дочекана врло оштрим одговором Владе у виду проглашења ванредног стања у марту 2020. године, да би већ у мају дошло до окончања ванредног стања и великог попуштања мера. Током јесени мере су изнова пооштрене као одговор на нове таласе пандемије и изразито повећање оболелих. Подаци о вредностима на индексу строгости мера (*Government Response Stringency Index*) Оксфордског универзитета показују да је то рано колебање између екстремно рестриктивних и екстремно либералних мера у другој половини године замењено извесним средњим сценарионом одговора (графикон 2).

Графикон 2. Индекс рестриктивности мера у Србији у периоду 15. март – 31. децембар 2020.

Извор: Blavatnik School of Government, University of Oxford, https://covidtracker.bsg.ox.ac.uk/ stringency-scatter, приступљено 8. јуна 2021.

Индекс се састоји од 20 индикатора, који обухватају мере у односу на образовне установе, радна места, јавне догађаје, окупљања, јавни превоз, захтеве да грађани остану у кућама, рестрикције у унутрашњој мобилности, контролу међународних путовања, подршку дохотку, олакшице у исплати дугова, фискалне мере, међународну подршку и низ мера које се односе на здравствену заштиту, попут политике тестирања, праћења контаката, ванредних инвестиција у здравствену заштиту, инвестиција у вакцине, ношење маски, политику вакцинација и заштиту старијег становништва.[2]

Влада Србије је усвојила различите мере са циљем да спречи затварање предузећа, отпуштање радника и гашење радних места.[3] Државна помоћ за ликвидност учесника на тржишту, према Уредби Владе[4], може да се оствари у облику субвенције, отписа дуга, пореских олакшица, субвенционисаних каматних стопа за кредите, гаранција за кредите под условима повољнијим од тржишних, у облику одлагања плаћања пореза или доприноса за социјално осигурање, у облику субвенција за плате запослених ради избегавања отпуштања и у облику краткорочног осигурања извоза. Фискалне погодности на основу Уредбе о фискалним погодностима и директним давањима[5], које су омогућавале одлагање плаћања обавеза пореза на доходак грађана на зараде и накнаде зарада и обавеза за социјално осигурање, пореза и доприноса на личну зараду предузетника, могли су да користе само они привредни субјекти који нису смањивали број запослених за више од 10% од 15. марта 2020. Мере су укључивале и директна давања из буџета привредним субјектима у приватном сектору.

Утицај пандемије на запосленост сагледан на основу података Анкете о радној снази

Подаци Анкете о радној снази показују да промене на тржишту рада на нивоу читаве 2020. године нису биле толико драматичне

2 Више о методологији израчунавања индекса на: https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/Calculation%20and%20presentation%20of%20the%20Stringency%20Index.pdf.

3 Најважнији правни документи којима се дефинишу различите мере одговора на пандемију, укључујући и мере спречавања смањења запослености, могу се погледати на http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/fp/covid19.

4 Уредба о условима и критеријумима усклађености државне помоћи ради отклањања озбиљног поремећаја у привреди проузрокованог епидемијом заразне болести КОВИД-19, *Службени гласник РС* 54 од 10. априла 2020.

5 *Службени гласник РС* 54/2020.

колико се могло очекивати и колико су биле изражене на самом почетку пандемије када је уведено ванредно стање и обустављен рад великог броја предузећа и предузетника или када је значајна количина радне активности премештена у кућне услове, као што је на то указало једно од првих истраживања о утицају пандемије на запосленост (SeConS, 2020a).

Статистика о променама регистрованим на крају 2020. године указује на то да је број запослених[6] у Србији смањен за 6.200 лица, што је чинило 0,2% запослених из 2019. године. Међутим, подаци указују да је истовремено смањен и број незапослених лица[7], за 49.300, а да је повећан број неактивних лица[8] и то за 25.800 (или за 1% у односу на 2019. годину). То значи да се у Србији, као и на глобалном нивоу, највећа промена на тржишту рада није одиграла у правцу повећања незапослености већ у правцу повећања неактивности. Наиме, не само да је део запослених који су остали без посла током пандемије прешао у неактивни статус (нису тражили ново запослење) већ је и део незапослених прешао у контингент неактивних (престали су да траже запослење) (табела 1).

---

6 У складу са дефиницијом Евростата и Међународне организације рада, *запослени* су лица која су најмање један сат у посматраној седмици обављала неки плаћени посао (у новцу или натури) и лица која су имала запослење, али која су у тој седмици била одсутна са посла. У запослена лица, осим лица која имају заснован радни однос и раде у предузећу, установи или у другој врсти организације или раде као приватни предузетници, укључују се и индивидуални пољопривредници, помажући чланови у домаћинству и лица која су обављала неки посао који су самостално пронашла и уговорила (усмено или писмено) без заснивања радног односа и којима је тај рад представљао једини извор средстава за живот (РЗС, 2017: 2).

7 Незапослени су лица која у посматраној седмици нису обављала ниједан плаћени посао нити су имала посао са којег су одсуствовала и на који су могла да се врате након истека одсуства, под условом да су задовољавала следеће критеријуме: да су у последње четири седмице предузимала активне кораке за налажење посла и да су, уколико би им посао био понуђен, била у могућности да почну да раде у року од две седмице; или да у последње четири седмице нису активно тражила посао јер су нашла посао на којем је требало да почну да раде након истека посматране седмице, а најкасније за три месеца (*ibid.*).

8 Неактивна лица су лица која нису сврстана у запослено или незапослено становништво. У неактивна лица спадају ученици, студенти, пензионери, лица која обављају кућне послове и остала лица која у посматраној седмици нису обављала ниједан плаћени посао, нису активно тражила посао или нису била у могућности да почну да раде у року од две седмице након истека посматране седмице (*ibid.*).

Табела 1. Основни контингенти радне снаге
према старосним групама, 2020/2019.

	2020.	**2019.**	**Промене у односу на претходну годину**	
	(у хиљ.)	(у хиљ.)	(у хиљ.)	%
Становништво старо 15 и више година	**5.894,2**	**5.923,9**	**-29,7**	**-0,5**
Активно	3.181,3	3.236,9	-55,6	-1,7
Запослено	2.894,8	2.901,0	-6,2	-0,2
Незапослено	286,6	335,9	-49,3	-14,7
Неактивно	2.712,8	2.687,0	25,8	1,0

Извор: РЗС, АРС 2020: 13

Када се посматрају промене у стопама активности, запослености, незапослености и неактивности[9] за различите старосне групе, примећује се да су тенденције донекле различите када се посматра становништво старо 15 и више година (које представља најшири контингент и омогућује да се у статистику укључе и особе које су продужено активне, а то су најчешће пољопривредници), становништво радног узраста (15–64 године) и младо становништво (15–24 године). У становништву старости 15 и више година и становништву радног узраста опадале су стопа активности и стопа незапослености уз незнатно или благо повећање стопа запослености и неактивности, док је код младог становништва, осим стопе активности и незапослености, опала и стопа запослености, а значајније је повећана стопа неактивности. Дакле, у младом становништву приметнији је тренд померања радне снаге према неактивном статусу него што је случај са контингентима становништва радног узраста (15–64) или ширим контингентом становништва старости 15 и више година (табела 2).

9 Стопа активности представља удео активног становништва у укупном становништву старом 15 и више година или у становништву радног узраста. Стопа запослености је проценат запослених у укупном становништву старом 15 и више година или становништву радног узраста (15–64 године). Стопа незапослености је проценат незапослених у укупном броју активних лица, а стопа неактивности проценат неактивног становништва у укупном становништву 15 и више година (односно становништву радног узраста 15–64 године) (РЗС, 2017: 16).

Табела 2. Стопе активности, запослености, незапослености и неактивности према старосним групама, 2020/2019.

	2020.	**2019.**	**Промене у односу на претходну годину**
	%	%	у процентним поенима
Становништво старо 15 и више год.			
Стопа активности	54,0	54,6	-0,7
Стопа запослености	49,1	49,0	0,1
Стопа незапослености	9,0	10,4	-1,4
Стопа неактивности	46,0	45,4	0,7
Младо становништво (15–24)			
Стопа активности	28,3	29,6	-1,3
Стопа запослености	20,8	21,5	-0,7
Стопа незапослености	26,6	27,5	-0,8
Стопа неактивности	71,7	70,4	1,3
Становништво радног узраста (15–64)			
Стопа активности	67,7	68,1	-0,4
Стопа запослености	61,3	60,7	0,6
Стопа незапослености	9,5	10,9	-1,4
Стопа неактивности	32,3	31,9	0,4

Извор: РЗС, АРС 2020: 13

Неактивни

Повлачење дела радне снаге са тржишта рада, у неактивни статус, може бити последица објективних услова, као што су обустављање или ограничавање рада појединих предузећа или читавих сектора у појединим периодима (нпр. угоститељство, личне услуге), или више субјективних фактора, попут страха од ризика разбољевања, личне или болести чланова породице, преузимања бриге о деци која нису ишла у образовне установе, или перцепције да се у датим условима

не може пронаћи ново запослење у случају губитка посла. У Анкети о радној снази региструју се разлози за неактивност, али категорије су дефинисане тако да се не могу препознати довољно специфични разлози за неактивност лица која су услед пандемије прешла у статус неактивности.[10] Према подацима из 2020. године, највећи удео међу неактивним лицима бележе лица која не желе да раде из личних разлога и лица која су стара 75 и више година па се очекује да више не буду радно активна. Међу личним разлозима најчешћи су одлазак у пензију или пензионерски статус, школовање или обука те болест и неспособност.

Када се посматрају промене у разлозима за неактивност 2020. године у односу на 2019. годину, примећује се да је чак повећан удео неактивних који желе и могу да раде за 2 процентна поена (п.п.). Приметно је да се само у погледу четири разлога региструје повећање удела: очекивање да се врате на бивши посао (та лица се сматрају привремено отпуштеним), болест или неспособност, брига о деци или одраслим неспособним лицима и повећање у категорији осталих разлога (табела 3).

Табела 3. Неактивна лица према могућностима рада и разлозима за неактивност

	2020.	2019.	Промене у односу на претходну годину
	%	%	у процентним поенима
Желе и могу да раде	**9,6**	**7,5**	**2,1**
Желе али не могу да раде због:	**3,7**	**4,3**	**-0,6**
Школовања или обуке	0,9	0,9	0,0
Личних и породичних разлога	1,4	1,6	-0,2
Сопствене болести	0,7	1,0	-0,3
Осталих разлога	0,7	0,8	-0,1

10 Категорије разлога обухватају: (а) лица која желе и могу да раде, (б) лица која желе али не могу да раде због тога што су на школовању или обуци, из личних и породичних разлога, због сопствене болести и осталих разлога те (в) лица која не желе да раде из личних разлога, као што је очекивање да се врате на бивши посао (привремено отпуштени), због болести или неспособности, бриге о деци или одраслим неспособним лицима, других личних или породичних разлога, школовања или обуке, пензије, зато што су изгубили наду у могућност налажења посла и осталих разлога, (г) неактивна лица стара 75 и више година (РЗС, 2019: 56).

	2020.	2019.	Промене у односу на претходну годину
	%	%	у процентним поенима
Не желе да раде из личних разлога	**66,6**	**67,9**	**-1,3**
Очекују да се врате на бивши посао (привремено отпуштени)	0,1	0,0	0,1
Болест или неспособност	12,2	11,9	0,3
Брига о деци или о одраслим неспособним лицима	2,7	2,3	0,4
Други лични или породични разлози	3,7	4,0	-0,3
Школовање или обука	16,1	17,0	-0,9
Пензија	26,8	28,1	-1,3
Изгубили наду у могућност налажења посла	2,1	2,3	-0,2
Остали разлози	2,8	2,4	0,4
Неактивна лица стара 75 и више година	**20,0**	**20,3**	**-0,3**
Укупно	100	100	

Извор: РЗС, АРС 2020: 58 и АРС 2019: 56

Када су у питању родни аспекти разлога за неактивност, подаци АРС за 2019. и 2020. указују на то да у женској популацији није било већих промена у структури разлога за неактивност (оне углавном не прелазе 0,5 п.п.), осим што је повећана категорија оних који желе и могу да раде (за 1,4 п.п.) и категорија оних који не желе да раде због бриге о деци или о одраслим неспособним лицима (за 0,8 п.п.). У мушком контингенту неактивних највећа промена се региструје у односу на личне и породичне разлоге, која је повећала удео са 0,4% 2019. на 15,4% 2020. године.

Застој на тржишту рада

Осим уобичајених индикатора који показују нивое активности, запослености и незапослености, за прецизније увиде користи се сложени индикатор *застоја на тржишту рада* којим се мери обим незадовољене потребе за плаћеним радом у датој популацији. Он указује на разлику између жељене количине рада на страни радне снаге и доступне количине рада. Застој на тржишту рада се јавља када број радника који желе да раде одређен број сати превазилази доступна радна места која могу да обезбеде ту количину радних сати. Као резултат неусклађености између жеље становништва да раде и доступности радних места, део становништва остаје у статусу невољне незапослености или ради мањи број радних сати него што би желео. Застој на тржишту рада обухвата неколико индикатора којима се мере одсуство с посла, рад од куће и извршени часови рада. Према том показатељу, застој на тржишту рада износио је 19,6% 2020. године и био је чак нешто мањи него 2019. године (за 0,5 п.п.). Застој тржишта рада био је већи у првом кварталу 2020. године услед ванредних мера (износио је 20,9%), опадао је како су мере попуштане у другом и трећем кварталу (у другом кварталу је износио 19,9%, а у трећем 18,7%), да би поновним заоштравањем мера у четвртом кварталу поново порастао (на 19%). Треба имати у виду да се застој на тржишту рада мери у односу на такозвану проширену радну снагу која обухвата све запослене, незапослене и потенцијалну радну снагу (неактивна лица која могу да раде али не траже посао или неактивна лица која траже посао али не могу одмах да почну да раде). С обзиром на то да тај индикатор обухвата и део неактивних те да је део незапослених прешао у контингент неактивних, не изненађује то што је застој на тржишту рада био сличан оном у години пре пандемије.

Осим тога, индикатори указују на различите процесе који су се одвијали у облику скривене незапослености и ниже продуктивности рада. Анкета о радној снази забележила је повећано одсуство са посла (7,4% 2020. године, што је повећање од 1,4 п.п. у односу на 2019). Чак 37% запослених навело је као разлог одсуства с посла смањен обим посла из техничких или економских разлога, што је значајно повећање у односу на 5% који су тај разлог навели 2019. године. Повећан је и удео оних који су одсуствовали с посла због коришћења годишњег одмора (40% 2020. у односу на 18% 2019. године). Од куће је радило 9,9% запослених, што је повећање од 1,9 п.п. у односу на 2019. годину. Просечни недељни извршени часови рада износили су 38 сати по запосленом, што представља смањење од 2,5% у односу на 2019. годину (*ibid.*).

Губитак посла различитих категорија запослених

Поједине категорије запослених биле су више погођене губитком посла: неформално запослени, самозапослени и запослени у такозваним „једноставним занимањима“, односно занимањима која обавља неквалификована радна снага. Тако је у групи занимања занатлија и сродних радника, која најчешће обављају квалификовани радници, број запослених повећан за 17.800 лица, али је истовремено у категорији запослених са нижим нивоом образовања посао изгубило 25.500 лица. Пораст запослености забележен је у категорији запослених са средњим нивоом образовања (+24.900), али је пад запослености забележен у категорији запослених са нижим нивоом образовања (-25.500).

Посматрано према професионалном статусу, категорија запослених радника (запослених који раде за друге послодавце) повећала се (+16.100 лица), али је зато највећи утицај на губитак посла пандемија имала у категорији самозапослених (-18.100), а потом и помажућих чланова домаћинства (-4.200). Категорија запослених на неодређено време увећана је за 59.600 лица, али је зато у категорији запослених на одређено време, на повременим или сезонским пословима, посао изгубило 43.600 лица. На удару пандемије нашли су се и неформално запослени. Међу њима је посао изгубило 55.500 лица, док је истовремено међу формално запосленима број запослених лица повећан за 49.300 лица. Највећи пад запослености одиграо се у сектору пољопривреде (-31.300), а највећи пораст у секторима грађевинарства (+16.400) и информисања и телекомуникација (+12.200) (*ibid.*).

Док подаци Анкете о радној снази приказују ефекте пандемије на агрегатном нивоу за читаву 2020. годину, подаци из различитих истраживања пружају комплементарне увиде у ризике од губитка посла различитих категорија запослених током специфичних фаза пандемије, попут оних које су одликоване најрестриктивнијим мерама. Осим тога, пружају увиде у многе друге аспекте, као што су промене у условима рада зависно од промена радног места, изложености ризику од инфекције вирусом корона, промена у изворима прихода и очекивањима у погледу могућих утицаја пандемије на зараде и положај на тржишту рада.

Да бисмо испитали непосредне ефекте мера које су донете на самом почетку пандемијске кризе, овде ћемо најпре представити резултате истраживања утицаја пандемије на запосленост у Србији које је реализовано у априлу 2020. године.[11] С обзиром на то да су

11 Анкетно телефонско истраживање је спровела организација за примењена истраживања *SeConS* уз подршку Агенције Уједињених нација за родну рав-

последице биле најизраженије у првом таласу пандемије, тај период представља добар моменат за проверу ефеката пандемије вируса корона на сферу рада.

Губитак радних места једна је од најзначајнијих и најтежих последица пандемије на сферу рада. Према резултатима тог истраживања, 8,2% испитаника је остало без посла након избијања пандемије ковида 19. Иако, као што смо претходно могли да видимо, стопа незапослености (будући да је остала релативно стабилна у односу на период пре пандемије) није најбољи показатељ утицаја пандемије на тржиште рада, увид у резултате који се односе на карактеристике запослених који су остали без посла веома добро осликава рањивост одређених група на тржишту рада у Србији. У наставку рада најпре ће бити приказани резултати који се односе на разлоге престанка запослења на самом почетку пандемије.

Разлози губитка посла су многобројни, с тим што се као доминантан разлог наводи то што су привредни субјекти обуставили активност због мера које је Влада донела као одговор на пандемију (тај разлог је навело чак 46% испитаника). Још један разлог који се често истиче јесте истек уговора о раду, па тако можемо видети да је једна петина грађана у Србији остала без посла зато што им није продужен уговор о раду. Преузимање бриге о деци и старима такође се истиче као разлог због којег су испитаници остали без посла (више од једне десетине испитаника дало је отказ зато што је било неопходно да брину о деци и старима). Важан је податак који показује да су тај разлог знатно чешће наводиле жене него мушкарци – чак три пута чешће (75% *vs*. 25%). Родне разлике су изражене и у случају немогућности да се организује одлазак на посао у условима ограниченог кретања; жене су тај разлог истицале два и по пута чешће него мушкарци (72,7% *vs*. 27,3%). Овакав налаз не би требало да нас изненађује, посебно уколико имамо у виду родне разлике у саобраћају, односно разлике у доступности различитих видова превоза, чиме су ограничења са којима се суочавају жене далеко већа.[12]

неправност и оснаживање жена (*UN Women*). Истраживањем су обухваћени испитаници који су у фебруару 2020. године били запослени (формално или неформално). Подаци су прикупљени на узорку од 1.603 испитаника помоћу стандардизованог упитника. Детаљније о истраживању у SeConS (2020a). *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на запосленост и услове рада жена и мушкараца у Србији*, https://www.secons.net/files/publications/132-publication.pdf.

12 Илустрације ради, истраживање родне равноправности у саобраћају у Србији из 2019. године показало је да вожња аутомобилом чини 40% свих путовања мушкараца, а свега 16% путовања жена. Такође, налази истог истраживања показују да

Табела 4. Разлози престанка запослења на почетку пандемије ковида 19

Разлог остајања без посла	%
Добили су отказ због тога што је фирма обуставила активности због мера Владе као одговор на пандемију ковида 19	46,2
Добили су отказ јер нису могли да одговоре на захтеве послодавца (да долазе на посао у недостатку јавног превоза)	2,3
Добили су отказ из других разлога	5,3
Истекао је уговор и није понуђен нови	20,5
Дали су отказ јер нису могли да организују одлазак на посао у условима ограниченог кретања	8,3
Дали су отказ јер нису могли да се организују да одлазе на посао у условима када деца остају код куће (или када је било потребно да брину о старима)	12,1
Нешто друго	5,3
Укупно	100,0

У наставку излагања биће представљени налази који се односе на карактеристике запослених који су изгубили посао почетком пандемије, односно биће утврђени чиниоци који су детерминисали искљученост са тржишта рада у том периоду.

Анализа утицаја појединачних чинилаца показала је да образовање (односно године формалног школовања), супротно очекивањима, не представља статистички значајан чинилац, што се може објаснити веома малим учешћем испитаника са завршеном основном школом у узорку (1,4%). Такође, изненађује налаз да нису утврђене ни родне разлике, односно жене нису биле у већој мери погођене последицама пандемије, бар када је реч о губитку посла у првој фази пандемије (sig = 0,890).[13] Такав налаз можемо да објаснимо концентрацијом жена у делатностима које су у мањој мери биле погођене губитком радних места (нпр. образовање, административне делатности, здравство, прехрамбени сектор итд.), о чему ће бити речи.

Међутим, у тумачењу родних аспеката губитка посла морамо бити опрезни. Иако жене нису биле изложене већем ризику од

71% мушкараца поседује возачку дозволу насупрот свега 35% жена, https://www.secons.net/files/publications/109-publication.pdf, приступљено 25. маја 2021.

13 О родним економским неједнакостима у Србији видети Бабовић, 2010; Петровић, 2013.

губитка посла (бар на самом почетку пандемије), као што смо могли да видимо, разлози губитка посла умногоме су се разликовали. Такође, анализа родних аспеката поделе неплаћеног кућног рада показује да су жене, као и до сада, у већој мери биле оптерећене неплаћеним кућним радом, бригом о деци и старима (видети текст Драгана Станојевића у овој студији), што јасно указује на неповољнији положај жена у условима пандемије.

Још један чинилац чији смо ефекат испитивали јесте старост. Истраживачки налази су показали да постоји статистички значајан ефекат тог чиниоца, с тим што је веза веома слаба. Као што показују подаци у табели 5, млађе генерације су биле под двоструко већим ризиком од губитка посла него испитаници старији од 40 година. Већу изложеност младих ризику од губитка посла на почетку пандемије можемо објаснити нестандардним облицима запослења који су у већој мери карактеристични за млађу популацију, а који су се управо нашли на удару пандемије. Заправо, млади су (посебно категорија младих до 30 година) чешће радили без формалног уговора, али и хонорарно, на основу уговора о делу или ауторског уговора. Млади су такође чешће били ангажовани на основу уговора о привременом раду (34,1% за разлику од, на пример, старијих од 50 година, код којих је учешће таквог облика запослености око 10%).

Табела 5. Статус активности према старости

Старосне категорије	**Статус активности – април**	
	Запослени	**Изгубили посао**
18–29	87,4%	12,6%
30–39	90,8%	9,2%
40–49	93,9%	6,1%
50–59	93,0%	7,0%
60 и више	93,8%	6,3%

Крамеров V = 0,083; sig = 0,026

У анализи карактеристика тржишта рада током пандемије треба посебно обратити пажњу на радни статус. И налази овог истраживања говоре у прилог рањивости одређених категорија запослених. Као што је јасно показано у следећој табели (табела 6), мање сигурни модалитети запошљавања, као што је самозапосленост, претрпели су најтеже последице. Самозапослени без радника били су изложени двоструко

већем ризику од губитка посла него запослени код послодавца. Осим самозапослених без радника, помажући чланови у породичном послу представљали су још једну категорију запослених (претежно неформално), која је била изложена губитку посла.

Табела 6. Радни статус према статусу активности

Радни статус – фебруар	**Статус активности – април**	
	Запослени	**Изгубили посао**
Запослен/а код послодавца	92,5%	7,5%
Самозапослен/а без радника	83,6%	16,4%
Самозапослен/ са радницима	97,4%	2,6%
Помажући члан у породичном послу	86,4%	13,6%

Крамеров V = 0,098; sig = 0,002

Статистички најзначајнији предиктор положаја на тржишту рада представља врста уговора. Очекивано, запослени који су радили без формалног уговора били су изложени највећем ризику од губитка посла (више од једне трећине запослених који су радили без уговора изгубило је посао), следе потом они који су радили хонорарно (на основу уговора о делу или ауторског уговора), међу којима је једна четвртина остала без посла. Још један облик прекарног рада – запосленост на одређено радно време, нашао се на удару пандемијске кризе, додуше у далеко мањој мери у поређењу са претходна два нестандардна облика запослења. Да стандардни облици запослења представљају важну гаранцију стабилности запослења, показује управо налаз са почетка пандемије; најмањем ризику од губитка посла били су изложени управо запослени на неодређено (свега 2,3% запослених на неодређено суочило се са губитком посла). Слични налази су забележени и у другим земљама. На пример, истраживање о последицама пандемије вируса корона на тржиште рада у Великој Британији, САД и Немачкој у априлу прошле године показало је да су управо запослени на основу уговора о привременим и повременим пословима били изложени повећаном ризику од губитка посла (Adams-Prassl, Boneva, Golin, and Rauh, 2020: 11).

Табела 7. Врста уговора према статусу активности

Врста уговора – фебруар	**Статус активности – април**	
	Запослени	**Изгубили посао**
Формални уговор на неодређено време	97,7%	2,3%
Формални уговор на одређено време	86,2%	13,8%
Хонорарно (уговор о делу, ауторски уговор и сл.)	74,4%	25,6%
Без формалног уговора, уз усмени договор	65,8%	34,2%

Крамеров V = 0,347; sig = 0,000

Облик својине се такође показао као значајан предиктор, па су тако запослени који су радили у приватном сектору били у троструко већем ризику од губитка посла од запослених у јавним предузећима, институцијама, државним или општинским организацијама (10% *vs*. 3,4%; Phi = 0,120; sig = 0,000).

И величина предузећа се издвојила као важан предиктор статуса активности.[14] Највећем ризику од губитка посла били су изложени запослени у малим предузећима (до 10 запослених), међу којима је 14% остало без посла. Знатно боља ситуација је забележена у средњим и великим предузећима, у којима је удео запослених који су изгубили посао испод 5%.

Табела 8. Величина предузећа према статусу активности

Величина предузећа – фебруар	**Статус активности – април**	
	Запослени	**Изгубили посао**
До 10 запослених	86,1%	13,9%
11–49	88,3%	11,7%
50–249	95,3%	4,7%
250 и више	97,9%	3,0%

Крамеров V = 0,172; sig = 0,000

14 Према налазима Центра за напредне економске студије из 2020. године (CEVES, 2020), пандемијом су највише била погођена мала предузећа. Показује се да је више од две трећине малих (али и средњих предузећа) обуставило активности због пандемије (CEVES, 2020; UNDP, 2020).

У наставку рада су представљени подаци који се односе на секторску дистрибуцију (табела 9).

Табела 9. Делатност према статусу активности

Делатност	Статус активности – април	
	Запослени	Изгубили посао
Пољопривреда, шумарство и рибарство	88,9%	11,1%
Рударство, прерађивачка индустрија, снабдевање електричном енергијом, водом и сл.	94,0%	6,0%
Грађевинарство	81,8%	18,2%
Трговина на велико и мало и поправка моторних возила, саобраћај и складиштење, услуге смештаја и исхране	88,7%	11,3%
Информисање и комуникације	88,3%	11,7%
Финансијске делатности и делатност осигурања	97,9%	2,1%
Стручне, научне, иновационе и техничке делатности, административне и помоћне услужне делатности	93,0%	7,0%
Уметност, забава и рекреација, остале услужне делатности	87,1%	12,9%
Државна управа и обавезно социјално осигурање, образовање, здравствена и социјална заштита	95,0%	5,0%

Крамеров V = 0,129; sig = 0,001

Најпре, можемо да уочимо да постоји статистички значајна разлика између грана делатности (sig = 0,001). Гране делатности које су највише биле погођене ефектима кризе су грађевинарство, услуге смештаја и исхране, пољопривредна делатност, али и подручје забаве и рекреације. У грађевинском сектору је готово једна петина запослених била суочена са губитком посла на почетку пандемије (18,2%).[15] Може се претпоставити да је обустава грађевинских активности најпре погодила раднике који су радили без формалног

15 Према званичним статистичким подацима, грађевинска активност у Србији је 2020. године смањена за 5,9% у односу на 2019. годину (РЗС, 2021), https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20218001.pdf, приступљено 24. маја 2021.

уговора или су пак били запослени на одређено време. Слична је ситуација и са сектором пољопривреде, који карактерише значајно учешће запослених који су били ангажовани на обављању сезонских послова. Већ је добро познато да је за време ванредног стања, током којег је кретање било ограничено, обављање сезонских послова (као и продаја сопствених пољопривредних производа) било отежано. Сектори који су такође претрпели озбиљне губитке, посебно на почеку пандемије када је уведена забрана кретања, јесу туризам[16], угоститељство и транспорт чије је пословање (привремено) било готово потпуно обустављено. Као што можемо видети у претходној табели, сваки десети испитаник који је био запослен у тим секторима изгубио је посао у том периоду.

С обзиром на секторску дистрибуцију губитка посла, и одређена занимања су се нашла на удару мера које су донете ради спречавања ширења пандемије ковида 19. Када посматрамо удео лица која су изгубила посао у различитим занимањима, примећују се одређене разлике (Крамеров V = 0,202; sig = 0,000). Категорије занимања које су највише биле погођене пандемијом су пре свега занимања у услугама, међу којима је 18% остало без посла, након тога следе пољопривредна занимања (16,7%), неквалификована занимања (13,8%), док су, очекивано, најмање били погођени запослени на стручњачким (3,8%) и руководећим (5,2%) позицијама.[17]

Осим појединачног ефекта испитиваних чинилаца, треба утврдити утицај више фактора на губитак посла, када се остали претпостављени чиниоци држе под контролом. У наставку рада представљени су резултати бинарне логистичке регресије (табела 10).

---

16 Током 2020. године регистровано је 6,2 милиона ноћења, што је за 38,4% мање него у истом периоду претходне године (РЗС, 2021), https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20218001.pdf, приступљено 24. маја 2021. Последично, сектор туризма и транспорта морао је да се суочи са отпуштањем великог броја радника (22% и 19%) (ILO, 2020: 27).

17 Истраживање о утицају пандемије на тржиште рада у Великој Британији, САД и Немачкој такође указује на рањивост одређених категорија занимања. Емпиријски налази су показали да су у САД и Великој Британији занимања у „припремању и послуживању хране“ и „личној нези и услугама“ била под највећим ризиком од губитка посла. С друге стране, „техничка занимања“ (попут занимања у рачунарству, математици, архитектури и инжењерству) најуспешније су се одупрла последицама пандемије. Слични налази забележени су и у Немачкој – испитаници који су обављали неквалификована занимања посебно су били погођени последицама пандемије, док су у најмањем ризику била техничка занимања, канцеларијски и административни послови (Adams-Prassl, Boneva, Golin, and Rauh, 2020: 10).

Табела 10. Модел бинарне логистичке регресије – предиктори губитка посла[18]

Независне варијабле	B	Sig.	Exp(B)	95% C.I.for EXP(B)	
				Lower	Upper
Занимање		.015			
Стручњаци	-.982	.268	.375	.066	2.129
Службеници и техничари	-.267	.754	.765	.144	4.080
Занимања у услугама	.558	.513	1.747	.328	9.297
КВ радници	-.143	.872	.867	.151	4.972
НКВ радници	-.264	.778	.768	.123	4.813
Делатности[19]		.879			
Рударство/прерађивачка индустрија	-.400	.468	.670	.228	1.973
Грађевинарство	-.340	.639	.712	.172	2.950
Трговина/услуге смештаја	-.252	.630	.777	.279	2.166
Информисање и комуникације	.298	.631	1.347	.400	4.536
Финансијске делатности (и осигурање)	-.610	.590	.543	.059	4.991
Стручне, научне и техничке делатности	-.535	.370	.585	.182	1.886
Уметност, забава и рекреација	.055	.928	1.056	.323	3.455
Власништво фирме – приватни сектор	.121	.771	1.128	.500	2.544
Старост	-.011	.311	.989	.969	1.010

18 Модел се односи само на категорију испитаника који су *запослени код послодавца*. Зависну варијаблу чини дихотомна варијабла у којој истраживану категорију чине *незапослени*, а референтну категорију *запослени*. Референтне категорије у случају независних варијабли су следеће: *занимање* – руководиоци; *делатност* – државна управа, образовање, здравство; *власништво фирме* – јавни сектор; *старост* је представљена као континуирано обележје; *тип уговора* – уговор на неодређено; *тип насеља* – град; *величина предузећа* – преко 250 запослених. Прилагођени коефицијент детерминације (Nagelkerke R Square) за тај модел износи 0,310, што значи да дати скуп променљивих (модел) објашњава 31% варијансе.

19 Због малог броја испитаника, запослени у пољопривредном сектору су искључени из анализе.

Независне варијабле	B	Sig.	Exp(B)	95% C.I.for EXP(B)	
				Lower	Upper
Тип уговора		**.000**			
Уговор на одређено време	1.715	**.000**	**5.555**	3.074	10.038
Хонорарно	2.533	**.000**	**12.589**	6.040	26.242
Без формалног уговора	2.800	**.000**	**16.439**	7.937	34.049
Тип насеља – село	.515	**.030**	**1.673**	1.051	2.663
Величина предузећа		.052			
до 10 запослених	.804	**.037**	**2.234**	1.049	4.758
11–49 запослених	.870	**.020**	**2.386**	1.145	4.975
50–249 запослених	.198	.623	**1.219**	.554	2.683
Константа	-3.659	.000	.026		

Када је реч о независном ефекту посматраних чинилаца, јасно видимо су једини чиниоци који су прешли праг статистичке значајности тип уговора, величина предузећа и место становања. Када се остали предиктори држе под контролом, количник шанси (*Odds ratio*) за испитанике који су били запослени на одређено време је 5,555, што показује да је вероватноћа да испитаник са том врстом уговора изгуби посао пет пута већа у односу на испитанике који су запослени за стално. Као што даље можемо видети, очекивано, ризик од губитка посла драстично се повећава са прекарнијим облицима запослења. Вероватноћа да испитаници остану без посла уколико су били запослени хонорарно (на основу уговора о делу или ауторског уговора) скоро је 12 пута већа у односу на запослене на неодређено, док су најслабије шансе да задрже посао на почетку пандемије имали испитаници који су радили без уговора; вероватноћа да изгубе посао, у поређењу са категоријом запослених на неодређено већа је чак 16 пута (када су сви остали фактори једнаки). У погледу утицаја величине предузећа, јасно се може уочити да су испитаници који раде у мањим предузећима (до 50 запослених) изложени двоструко већем ризику од губитка посла него испитаници запослени у предузећима која запошљавају више од 250 запослених. Када је реч о том предиктору, важан је налаз који показује да не постоји разлика у ризику од губитка посла између запослених у средњим (од 50 до 249 запослених) и великим предузећима (преко 250 запослених).

Пре него што пређемо на анализу промена у условима и начину рада запослених, остаје још да прикажемо на који начин су запослени који су изгубили посао „одговорили“ на изазове кризе проузроковане пандемијом ковида 19. Истраживачки подаци из априла 2020. године показују да је након губитка посла 28% испитиваних грађана одмах покушало да нађе нов посао, док више од две трећине испитаника (72%) није тражило ново запослење. Ако се узму у обзир ограничења у виду забране кретања, али и застој у обављању многих привредних активности, такав налаз не би требало да нас чуди.

Међу испитаницима који су остали без посла, само се једна петина (19,4%) пријавила Националној служби за запошљавање и поднела захтев за надокнаду за незапосленост. Тако низак проценат испитаника који се пријавио НСЗ-у сасвим извесно можемо објаснити немогућношћу коришћења формалних механизама, будући да је више од једне трећине запослених који су остали без посла након избијања пандемије радило без формалног уговора, док је једна четвртина радила хонорарно (на основу уговора о делу и ауторских уговора).[20] Када је реч о механизмима проналаска запослења, само је 6,3% навело да посао тражи путем НСЗ-а, једна четвртина (25,4%) посредством пријатеља и познаника, док је готово половина испитаника (46%) истакла да посао тражи путем новина и сајтова за запошљавање. Важан канал проналажења посла је и директно обраћање послодавцима (22,2%). Дакле, кад је реч о „реакцији“ на изненадан губитак посла, механизми проналаска запослења нису се значајније разликовали у односу на период пре кризе.

Међу онима који су тражили посао, 29,7% је тражило посао у струци, док је 70,3% тражило било какав посао. Такође је значајан налаз да око 70% испитаника исказује забринутост у погледу поновног запослења; 47% је истакло да је помало забринуто, док је оних који су веома забринути нешто више од једне петине (22%). Најзад, испитаницима је постављено питање које се односило на очекивања у погледу проналаска новог посла у наредних шест месеци. Према истраживањем добијеним подацима, испитаници који су остали без посла показали су оптимизам када је реч о проналаску новог запослења, па је тако 82% навело да очекује да ће наћи нов посао у наредних шест месеци.

20 Право на новчану накнаду има незапослено лице које је било обавезно осигурано за случај незапослености најмање 12 месеци непрекидно или са прекидима у последњих 18 месеци (НСЗ), http://www.nsz.gov.rs/ live/trazite-posao/doktrazite-posao/nezaposleni/nov_ana_naknada.cid245, приступљено 26. маја 2021.

Промене у условима и начину рада запослених

Осим утицаја на смањење запослености, анализа ефеката пандемије на сферу рада обухвата и промене у условима запослења и начину рада. Први део анализе такође ће се ослањати на податке добијене у истраживању које је спроведено у априлу прошле године.

Подаци приказани у следећој табели показују да једна четвртина запослених није имала промене у условима рада. Међутим, када је реч о променама у условима рада у периоду најстрожих „рестрикција", уочавамо да је премештање радних активности у кућне услове једна од најзначајнијих промена која је наступила са увођењем ванредног стања и рестриктивних мера; више од једне петине испитаника навело је да су прешли на рад од куће. Скраћење радног времена (или број смена) такође је једна од значајнијих промена у условима рада. Док се те промене могу описати као очекиване у датим околностима, на делу су биле и промене које су имале негативан утицај на положај и права запослених. Овде се првенствено мисли на смањење плата, притисак да се користи годишњи одмор или да се узме неплаћено одсуство – више од 10% запослених се суочило са неком од тих промена. Остале промене у условима рада, као што показују налази представљени у табели, забележене су у знатно мањој мери.

Табела 11. Промене у условима запослења и начину рада

Промене у начину рада	N	%
Ништа се није променило	404	24,0
Променило се место на коме раде – раде од куће	364	21,6
Променило се место/простор на коме раде– прераспоређени су на друго место, у други објекат	34	2,0
Променило се радно место – прераспоређени су на друго радно место сличних квалификација	16	0,9
Променило се радно место – прераспоређени су на друго радно место са нижим квалификацијама	5	0,3
Скраћено радно време или број смена	371	22,0
Повећано радно време или број смена	71	4,2
Прелазак на рад без уговора	2	0,1
Смањење плате	82	4,9
Приморани су да користе годишњи одмор	79	4,7

Промене у начину рада	N	%
У договору са послодавцем узели су годишњи одмор	60	3,6
Приморани су да узму неплаћено одсуство	42	2,5
Тренутно је обустављен рад	67	4,0
Плаћено одсуство	12	0,7
На боловању је	18	1,1
У изолацији је или самоизолацији	20	1,2
Ради и од куће и у фирми	12	0,7
Смањен обим посла	22	1,3
Повећан обим посла	4	0,2
Укупно	1.685	100,0

Промене у условима рада могуће је додатно осветлити на основу истраживања *Последице COVID-19 на економско оснаживање жена и мушкараца* из јуна 2020. године.[21] Најпре, ако анализирамо промене у сатима плаћеног рада, подаци показују да су се у 6,4% случајева повећали сати плаћеног рада, у 62,2% није дошло ни до каквих промена, док је једна четвртина испитаника навела да је број сати плаћеног рада смањен, али да нису изгубили посао. Још један важан аспект промене радних услова односи се и на коришћење одмора током пандемије (питање је гласило да ли су били присиљени да узму одмор). Налази истраживања показују да је потпуно плаћен одмор имало 11,8% испитаника, а делимично плаћен одмор 5,7%. Посебно су важни налази који говоре да је 4% испитаника било принуђено да узме неплаћен одмор, док 7% уопште није имало право на одмор. С друге стране, преко 70% испитаника (71,6%), према налазима овог истраживања, није уопште користило одмор од почетка пандемије до јуна прошле године.

Једна од кључних промена у начину рада након избијања пандемије, као што смо управо видели, односила се на премештање радних обавеза у кућне услове. Управо такве промене (додуше у нешто већем обиму) бележи и истраживање из јуна прошле године; готово 40% испитаника се суочило са променом радног места и прешло на

21 Истраживање је спровела организација за примењена истраживања SeConS уз подршку Агенције Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена (*UN Women*). Подаци су прикупљени на узорку од 1.925 испитаника.

рад од куће.[22] Остали су наставили да обављају посао на уобичајен начин – 55% је наставило да одлази на посао (као и пре пандемије), док је 6,3% испитаника радило од куће и пре пандемије.

Табела 12. Промене уобичајеног радног места у односу на период пре пандемије

Пре пандемије су радили ван куће, а током ванредног стања су прешли на рад од куће	39,0%
Пре пандемије су радили ван куће, а током ванредног стања су наставили да одлазе на посао	54,6%
И пре пандемије и током ванредног стања су радили од куће	6,3%
Нешто друго	0,1%
Укупно	100,0%

Последице пандемије и измештање радних обавеза у кућне услове нису утицали само на преобликовање радне свакодневнице већ је и животна свакодневница претрпела значајне промене, постављајући нове изазове са којима су различите групе морале да се суоче.[23] Процењујући обим радних задатака, али и ефикасност у њиховом обављању у кућним условима[24], близу половине запослених је навело да су успевали да ураде исти обим посла као и пре пандемије, 27% је истакло да су радили мање, али зато што је било и мање посла, док је у случају 15% запослених обим урађеног посла био мањи, зато што су били мање ефикасни. Само 5% запослених је навело да су успевали да ураде већи обим посла зато што су ефикаснији.[25] Такав налаз је

22 Тако висок проценат испитаника који је радне активности обављао у кућним условима у односу на почетак пандемије када је забележено 21,6%, између осталог, можемо објаснити и формулацијом самих питања. Питање у истраживању које је реализовано у јуну 2020. године односило се директно на промене уобичајеног радног места, док се питање у истраживању које је спроведено у априлу прошле године односило на промене у условима запослења или начину рада уопште (испитаници су могли да наведу више одговора).

23 О свакодневном животу током пандемије више у Ристић, Пајванчић Цизељ и Чикић, 2020.

24 Реч је о резултатима истраживања из априла 2020. године.

25 Поређења ради, у истраживању *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на предузетнице у Србији*, које је реализовано у мају 2020. године на узорку од 50 предузетница, анализиран је и став предузетница према раду од куће. Истраживачки налази су показали да предности таквог начина рада нису посебно истицане из перспективе послодаваца. Једна петина је истакла да су запослени на тај начин били заштићени или под мањим ризиком од заразе, док је највећи проценат предузетница нагласио да су на тај начин запослени били под мањим стресом због тешкоћа организовања превоза, бриге о деци и сл.

умногоме очекиван, имајући у виду препреке и изазове са којима су запослени морали да се суоче приликом рада од куће; овде се најпре мисли на недостатак одговарајућег места у стану или кући за обављање радних обавеза (сваки пети запослени је указао на тај недостатак). Такође, запосленима је додатно оптерећење било то што су морали чешће да раде ноћу него раније како би успели да заврше све радне обавезе – чак је 30% запослених указало на ту промену.

Неповољна економска кретања у земљи изазвана пандемијом вируса корона одразила су се и на економски положај домаћинстава. Иако на основу расположивих података није могуће пратити директан ефекат пандемије на економски положај домаћинстава, могуће је анализирати утицај пандемије на различите изворе прихода (табела 13).

Табела 13. Утицај последица пандемије на различите изворе личних прихода

Извори прихода	Повећање	Без промене	Смањење
Приход/зарада од пољопривреде	3,9%	67,1%	29,1%
Приход/зарада од сопствене фирме/породичног предузећа, самосталне делатности	4,0%	59,6%	36,3%
Приход/зарада од плаћеног посла	8,5%	63,8%	27,6%
Приход од имовине, инвестиција или штедње	4,4%	66,1%	29,5%
Пензије, друга социјална примања	37,7%	59,5%	2,9%
Храна од пољопривредног рада, сточарства или рибарства	4,5%	78,6%	16,9%
Новац или роба примљена од људи који живе у иностранству	8,9%	67,3%	23,8%
Помоћ породице/пријатеља у земљи (новац, храна итд.)	19,4%	70,2%	10,4%

Изненађујуће, веома мали проценат предузетница је истакао иницијативност и посвећеност послу као предности таквог начина рада, док ниједна испитаница није навела да су запослени били продуктивнији. Иако је реч о субјективној процени послодаваца о продуктивности и посвећености запослених послу, објективне околности у којима су запослени морали да обављају своје радне обавезе умногоме су негативно утицале на њихову ефикасност. Више о истраживању у SeConS (2020c). *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на предузетнице у Србији.*

Извори прихода	Повећање	Без промене	Смањење
Помоћ владе	8,8%	12,4%	1,7%
Помоћ/донације НВО или других организација	22,9%	68,2%	8,9%

Највеће промене, у смислу смањења, претрпели су приходи од сопствене фирме, односно породичног посла или самосталне делатности (приходи су смањени у 36,3% случајева). И тај налаз говори у прилог неповољног положаја самозапослених; више од једне половине самозапослених који нису запошљавали друге (53,7%) истакло је да је пандемија утицала негативно на њихове приходе. Истраживање *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на предузетнице у Србији* показало је да је готово 30% предузетница морало да обустави пословање (на основу уредбе Владе), док је нешто мање од 10% одлучило да привремено затвори фирму иако делатност није обустављена мерама Владе, како би остварилe право на олакшице у плаћању пореза и доприноса. Уз то, предузетнице су додатно оптеретиле тешкоће да дођу до сировина и репроматеријала, тешкоће да дођу до клијената, смањење обима пословања због тога што запослени нису могли да долазе на посао (на пример, услед прекида јавног превоза, немогућности да се организује брига о деци, старијима и болеснима) итд.

Приходи од пољопривреде такође су претрпели значајно смањење, што се у околностима свеопштих ограничења, у виду немогућности продаје производа на пијаци, продаје на велико, откупа и сл., намеће као очекиван налаз. Истраживање *Утицај COVID-19 пандемије на социо-економски положај жена које живе на селу, са фокусом на пољопривреду* показало је да су кључни проблеми са којима су се суочиле жене на селу које се баве пољопривредом немогућност продаје производа на пијаци или њиховог откупа (тај проблем је навело чак 50% испитаница), док се близу једне трећине пољопривредница суочило са немогућношћу отпочињања пољопривредних радова на време, пре свега због ограниченог кретања.[26]

Даље, значајан је и податак да се једва четвртина испитаника суочила са смањењем помоћи од породице или пријатеља из иностран-

26 Да су жене на селу које се баве пољопривредном производњом биле изложене негативним последицама пандемије, посебно показује податак да чак четвртина пољопривредница није успела да пронађе алтернативни начин за продају производа. Детаљније о утицају пандемије на положај жена на селу видети у: *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на социо-економски положај жена које живе на селу, са фокусом на пољопривреду*. SeConS (2020b), https://www.secons.net/files/publications/117-publication.pdf.

ства.[27] Мањи прилив дознака првенствено се може објаснити неповољним утицајем пандемије на економске токове у земљама у којима ради наша дијаспора, што је утицало на смањење укупних расположивих прихода који се шаљу у матичну земљу. Имајући у виду да се пренос дела дознака одбија неформалним каналима, односно у готовини, ограничења у кретању такође су имала негативан утицај на укупан износ дознака. Забележен је и значајан пад прихода, односно зарада од плаћеног посла. С друге стране, забележена су и повећања прихода из одређених извора. Пре свега је реч о једнократним повећањима, и то помоћи Владе у виду универзалне једнократне новчане помоћи (од 100 евра) свим пунолетним грађанима за ублажавање последица пандемије. Уз то, подаци из јуна прошле године показују и повећање помоћи пензионерима и социјално угроженим лицима.

Осим утврђивања реалних последица пандемије на услове рада и економску активност уопште, важно поље истраживања представљају субјективна перцепција последица пандемије и очекивања у погледу могућих промена у условима рада. Управо питање које се односи на очекивања у погледу зарада у случају немогућности обављања посла веома добро илуструје однос испитаника према променама у области рада које су наступиле након пандемије. Истраживачки налази показују да 40% испитаника има оптимистичан став и истиче да би вероватно наставили и даље да примају пун износ зараде, док нешто мање од трећине испитаника мисли да би добијали део плате. Мање оптимистичан став истиче готово једна петина испитаника, процењујући да у случају немогућности обављања посла вероватно уопште не би били плаћени. На крају, није занемарљив ни удео испитаника који није могао да процени могуће промене у заради; сваки десети испитаник је навео да не зна шта би се десило са његовом зарадом.

Табела 14. Очекивања у погледу зараде у случају немогућности обављања посла најмање две недеље

Вероватно би и даље примали пун износ плате	39,9%
Вероватно би наставили да добијају део плате	31,9%
Вероватно не би били плаћени	17,0%
Не зна	11,2%
Укупно	100,0%

27 Према подацима Народне банке Србије, укупан прилив по основу дознака (личних трансфера) у периоду од јануара до августа 2020. године износио је 1.912,5 милиона евра, што је за 446,8 милиона евра мање у односу на исти период претходне године (НБС, 2021), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/ platni_bilans/, приступљено 10. јуна 2021.

Висок проценат испитаника који очекују негативне последице или немају јасан став о кретању зарада једним делом бисмо могли да објаснимо несигурним облицима запослења. У прилог томе најбоље говоре подаци (табела 15) који указују на статистички значајну повезаност типа уговора и очекивања промена зараде. Као што се јасно може уочити, међу испитаницима који нису очекивали промене чак 84% је запослено на основу уговора на неодређено, док је учешће нестандардних облика запослења значајно мање. Резултати даље показују да је међу онима који очекују да би наставили да примају зараду, али у смањеном обиму у поређењу са претходном категоријом, нешто већи удео запослених на основу уговора на одређено (23,2%). Да испитаници веома добро процењују последице пандемије, показује податак да међу онима који очекују да би остали без зараде уколико не би могли да раде значајно учешће запослених који раде хонорарно (20%) или пак раде без икаквог уговора (чак 30%).

Табела 15. Очекивања у погледу зараде у случају немогућности обављања посла најмање две недеље према врсти уговора

	Формални уговор на неодређено	**Формални уговор на одређено**	**Хонорарно (уговор о делу)**	**Без уговора**
Вероватно би и даље примали пун износ плате	83,7%	12,2%	1,5%	2,6%
Вероватно би наставили да добијају део плате	69,0%	23,2%	3,0%	4,9%
Вероватно не би били плаћени	32,7%	18,2%	20,0%	29,1%
Не зна	60,5%	28,9%	3,9%	6,6%

Крамеров V = 0,293; sig = 0,000

Већ је на основу првих увида јасно да се једна од кључних промена која је наступила избијањем пандемије односила на измештање обављања радних обавеза из стандардних радних просторија у кућне услове, па је тако рад од куће постао уобичајен начин обављања послова за један број запослених. Међутим, налази су такође документовали различиту спремност и могућност запослених да одговоре на те изненадне изазове; неодговарајући простор, брига о деци која нису ишла у школу, само су неки од изазова са којима су запослени морали да се суоче. Тешкоће у обављању радних обавеза у кућним условима препознали су и сами послодавци, који веома ретко истичу позитивне аспекте рада од куће.

Иако су уредбама регулисани услови рада од куће (односно ван просторија послодаваца)[28], није прецизиран начин обављања послова у посебним околностима, што указује на потребу за изменама и допунама законског оквира о раду, посебно ако се има у виду да ће, због убрзаног развоја информационих технологија, такав начин рада бити све више заступљен.

Закључак

Поремећаји економских токова у глобалним оквирима услед пандемије ковида 19 условили су корените промене на тржишту рада. Међународна организација рада процењује да су промене које су захватиле сферу рада без преседана у досадашњој историји. У прилог коренитих и свеобухватних промена најбоље говори то што стандардни индикатори тржишта рада (попут запослености и незапослености) нису били довољни да се региструју све промене на тржишту рада. Тако су, на препоруку Европске статистичке организације, уведени додатни показатељи који, као што смо могли да видимо, боље прате и описују промене на тржишту рада.

Анализа утицаја пандемије на кретања на тржишту рада у Србији показала је да промене на тржишту рада претходне године нису биле у тој мери драматичне, како се очекивало на самом почетку. Подаци су показали да је истовремено смањен и број запослених и број незапослених. Тај налаз је само привидно парадоксалан: као што смо могли да видимо, губитак радних места у претходном периоду више се кретао у правцу повећања неактивности него незапослености. То се може објаснити и краткорочним владиним мерама донетим са циљем очувања радних места, чиме је смањен или можда пре одложен утицај пандемије на тржиште рада.

Укратко, у Србији се, као уосталом и на глобалном нивоу, највећа промена на тржишту рада није односила на повећање незапослености већ на пораст неактивности. Не само да део запослених који су изгубили посао није тражио ново запослење већ је и део незапослених прешао у контингент неактивних. Осим тога, подаци Анкете о радној снази показују и промене као што су нижа продуктивност рада, али и повећано одсуство са посла.

---

28 Почетком године, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања објавило је „Водич за безбедан и здрав рад од куће“ намењен послодавцима и запосленима, у коме су дате основне смернице и препоруке са циљем заштите безбедности и здравља на раду од куће. О законском регулисању рада од куће више у Брадаш, Рењановић и Секуловић, 2020.

Претходна анализа је допуњена детаљним увидом у податке који прате ризик од губитка посла различитих категорија запослених, али и промене у условима и начину рада. Сумирајући налазе који се односе на последице пандемијске кризе на запосленост, може се издвојити неколико кључних налаза. Када је реч о структури запослених који су остали без посла, истраживачки налази су недвосмислено указали на рањивост одређених категорија запослених. Нестандардни и прекарни облици запослења, самозапосленост, али и запосленост у мањим предузећима итд. повећавали су ризик од губитка посла, док, супротно очекивањима, родне неједнакости у погледу већег ризика од губитка посла нису значајније обележиле почетак пандемијске кризе. Такав налаз би могао упутити на закључак да је губитак посла био првенствено детерминисан структуралним варијаблама (попут делатности, врсте уговора и сл.), те да су на већем удару пандемије биле оне групе запослених које се сматрају рањивијим јер раде у несигурнијим и прекарним облицима рада, што је повезано и са њиховим индивидуалним карактеристикама, попут старости, нивоа образовања и пола. Млади и ниско образовани били су изложени већим ризицима од губитка посла, а родне неједнакости су се више манифестовале у специфичним структурама разлога за неактивност и незапосленост, као и у структурама оптерећења проистеклих из измењених услова рада и свакодневице испуњене другачијим обавезама у бризи о породици.

Литература

Adams-Prassl, A., Boneva, T., Golin, M& Rauh, C. (2020). Inequality in the impact of the coronavirus shock: Evidence from real time surveys.

Брадаш, С., Рељановић, М., и Секуловић, И. (2020). *Утицај епидемије COVID-19 на положај и права радница и радника у Србији уз посебан осврт на раднике и раднице на првој линији и у неформалној економији и вишеструко погођене категорије*. Фондација Центар за демократију (ФЦД).

International Labour Organization (ILO) (2020). *COVID-19 и свет рада, Србија, Брза процена утицаја на запошљавање и мера политике*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_756871.pdf.

International Labour Organization (ILO) (2021a). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition*. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_767028/lang--en/index.htm, приступљено 20. маја 2021.

SeConS (2020a). *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на запосленост и услове рада жена и мушкараца у Србији*. https://www.secons.net/files/ publications/132-publication.pdf.

SeConS (2020b). *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на социо-економски положај жена које живе на селу, са фокусом на пољопривреду*. https://www.secons.net/files/publications/117-publication.pdf.

SeConS (2020c). *Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на предузетнице у Србији*. https://www.secons.net/files/publications/118-publication.pdf.

Бабовић, М. (2010). *Родне економске неједнакости у компаративној перспективи. Европска унија и Србија*. Београд: ИСИ ФФ и SeConS – група за развојну иницијативу.

Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања (2021). *Водич за безбедан и здрав рад од куће.*

Петровић, И. (2013). Регионалне неједнакости на тржишту рада у Србији: карактеристике незапослености према регионима. У: Лазић, М. и С. Цвејић (ур.), *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације*. Београд: Чигоја штампа и ИСИ ФФ.

Програм Уједињених нација за развој (UNDP) (2020). *COVID-19 Процена социо-економског утицаја у Републици Србији.*

Ристић, Д., Пајванчић Цизељ, А. и Чикић, Ј. (2020). Covid-19 in everyday life: contextualizing the pandemic. *Социологија, 62*(4), 524–548. https://doi.org/10.2298/ SOC2004524R.

Републички завод за статистику (РЗС) (2017). *Методологије и стандарди. Анкета о радној снази. Методолошко упутство*. https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf.

Републички завод за статистику (РЗС) (2020). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2019.* https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20205658.pdf.

Републички завод за статистику (РЗС) (2021). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020.* https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20215671.pdf.

Републички завод за статистику (РЗС) (2021). *Трендови*, IV квартал, 2020. https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20218001.pdf.

Родна равноправност у саобраћају у Србији (2019). Секонс група за развојну иницијативу и Dornier Consulting International GmbH. https://www.secons.net/files/publications/ 109-publication.pdf.

Центар за напредне економске студије (CEVES) (2020). *COVID криза и мала и средња предузећа у Србији*: Процена утицаја и нацрт будућих сценарија, Центар за напредне економске студије, уз подршку Светске банке.

Irena Petrović*

Marija Babović**

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON EMPLOYMENT AND WORKING CONDITION IN SERBIA

Abstract: The aim of this paper is to analyze the initial impact of the COVID-19 crisis on employment and working condition in Serbia. The analysis is based on Labor Force Survey that provides estimates into labour market changes, including employment, unemployment and activity, as well as the structures and characteristics of employees. These changes are analyzed in the context of the global impact of the COVID-19 pandemic on the labour market, monitoring by International Labour Organization. In addition to analyzes that rely on the largest statistical surveys, the effects of the COVID-19 pandemic on the labor market in Serbia will be analyzed on the basis of various empirical research conducted during 2020.

Key words: pandemic, Serbia, employment, unemployment, working conditions

* Irena Petrović, Assistant professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, contact: *irena.petrovic@f.bg.ac.rs.*

** Marija Babović, Full Professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, contact: *mbabovic@f.bg.ac.rs.*

Драган Станојевић*

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 НА ПОДЕЛУ ОБАВЕЗА У ДОМАЋИНСТВУ: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Апстракт: Предмет овог прилога је унутарпородична динамика у периоду акутне кризе изазване пандемијом ковида 19, док је његов циљ препознавање ефеката који је криза имала наподелу послова и обавеза у домаћинству. Полазећи од претходних истраживања, која су и у *некризним* околностима указивала на родне и стратификацијске разлике у степену укључености у послове домаћинства, родитељске обавезе, бригу о старијима и емоционалну подршку одраслим члановима породице, аутор је претпоставио да ће криза имати различите ефекте на мушкарце и жене и да ће одговор на кризу зависити од друштвеног положаја, положаја на тржишту рада, старости испитаника. За потребе анализе коришћени су подаци истраживања „Анкета: последице COVID-19 на економско оснаживање жена и мушкараца", коју је спровела Агенција Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена (*UN Women*) у Србији у јуну 2021. године.

Кључне речи: ковид-19, родни поредак, подела домаћих послова

Увод

Предмет овог прилога су промене породичне динамике у периоду акутне кризе изазване пандемијом ковида 19. Из свакодневног искуства, медија, али и већ обављених истраживања јасно нам је да се живот значајно изменио, да су људи морали да смисле како да живе у свету са смањеном социјалном интеракцијом ван породице и интензивираном у домаћинству, како да оптимизују приходе и расходе, ускладе породичне и пословне обавезе, а првенствено како да сачувају здравље. Циљ рада је да се истраже ефекти кризе на унутарпородичне односе, односно на поделу послова и обавеза

* Доцент социологије на Филозофском факултету, где предаје на курсевима који се баве породицом и младима на основним и постдипломским студијама, контакт: *dstanoje@f.bg.ac.rs*.

у домаћинству. Полазећи од претходних истраживања која су и у *некризним* околностима указивала на родне и стратификацијске разлике у степену укључености у послове домаћинства, родитељске обавезе, бригу о старијима и емоционалну подршку одраслим члановима породице, испитаћемо да ли је криза имала различите ефекте на мушкарце и жене и да ли је одговор на кризу зависио од старости испитаника, величине домаћинства, друштвеног положаја појединца или позиције на тржишту рада током кризе (запослености, незапослености, неактивности или губитка посла). Иако се у раду користи квантитативни метод, циљ је примарно експлораторни јер је намера аутора да испита да ли постоје и какав је смер асоцијација између степена учествовања у домаћим пословима током кризе и личних и породичних особина.

Рад има три дела. У првом су укратко објашњени аналитички појмови и друштвени контекст, у другом су анализирани подаци, и то најпре облици поделе домаћих послова пре кризе, а затим и током кризе, док је трећи део посвећен дискусији и закључцима.

Теоријски и контекстуални оквир

Кључни концепт на основу којег ћемо посматрати промене у породичним односима за време пандемије је *родни поредак* (Walby, 2004; 2009). Волби полази од тога да родне односе можемо аналитички одвојити од других облика неједнакости (класних, етничких), да истовремено постоје различити облици родних режима, на пример јавни и приватни, да је неједнакости могуће препознати у посебним институционалним областима: у привреди, политици, системима принуде, цивилном сектору, и да их препознајемо у конкретним праксама, где се те неједнакости преламају и обухватају и оно што испитаници раде и како формирају своје идентитете. Родни поредак тако зависи од институционалних аранжмана, вредности али и идентитета мушкараца и жена, и препознајемо га у праксама. Тај приступ нам пружа довољно аналитичности да промене у праксама током кризе можемо да ситуирамо у институционалне, структурне и вредносне оквире друштва и да их разумемо на породичном микронивоу. Досадашња истраживања указују на то да су односи у породици под утицајем доминантно патријархалне поделе улога и послова иако је јасно да постоје извесне промене у правцу смањења родне асиметрије (Babović, 2009; Blagojević Hjuson, 2013). Тако се показује да послове у домаћинству и даље доминантно обављају женски чланови породице, да су обавезе око деце доминантно брига мајке и да негу и подршку одраслим и старим члановима сродничке мреже пре-

тежно пружају жене (Babović, 2009, Tomanović & Ignjatović 2004; Milić *et al.*, 2010; Blagojević Hjuson, 2013; Tomanović *et al.*, 2016; Stanojević 2018; Bobić & Lazić, 2015; Жене и мушкарци, 2020). Такав модел је део доминантних вредности (Pešić, 2006; 2009) и културе која уобличава родне улоге и идентитете (Sekulić, 2016), с једне стране, и друштвених структура (сфера рада, политика, социјална заштита) које фаворизују или подржавају родне поделе и неједнакости (Tomanović *et al.*, 2016), с друге стране. Асиметрични родни режим омогућује тржиште рада које фаворизује мушкарце, које формалним и неформалним праксама дискриминише жене и приликом запошљавања, а посебно у периоду родитељства. Недовољна подршка социјалног система породицама (низак обухват предшколских установа, ниска материјална и нематеријална давања) доводи до значајног ослањања на породицу, посебно за време личне или друштвене кризе (Milić *et al.*, 2010).

Криза изазвана пандемијом ковида 19 имала је значајне реперкусије на односе у породици, поделу послова у домаћинству, бригу о деци, одраслим и старим члановима породице. У Србији је увођење ванредног стања, 15. марта 2020, претходило проглашењу епидемије, 20. марта 2020. године (Pajvančić *et al.*, 2020), што је, уз претходно релативизовање ефеката вируса од представника власти и појединих стручњака, већину популације затекло веома неспремном. Мере током целог периода нису биле систематичне, мењале су се великом брзином, на моменте су биле веома драстичне (попут ограничавање кретања и на преко 80 сати), а затим прилично релаксиране, при чему је током лета 2020. године проглашена и „победа“ над вирусом. Даље, мере нису биле довољно сензитивне према посебним групама популације, посебно према старим особама, особама које раде у условима високог ризика (попут великих фабричких постројења, у услугама и сл.), особама са посебним потребама, самим родитељима, хроничним болесницима (Pajvančić *et al.*, 2020). Мере су још мање давале одговоре на различите последице увођења самих мера – физичке и социјалне изолације појединаца и маргиналних група, усклађивање рада и родитељства у новим условима, нови здравствени и психички ризици. На промену динамике породичних односа посебно су имале ефекта следеће мере: затварање и отварање предшколских и образовних институција, прелазак на рад од куће за она занимања за која је то било могуће, ограничавање социјалних контаката са широм сродничком мрежом и пријатељима, смањивање обухвата јавних услуга попут јавног превоза, приступа регуларним здравственим услугама и социјалној заштити и др. Мере су у веома кратком року утицале на промену свакодневних пракси и односа, а у наставку ћемо покушати да препознамо ко су особе које су биле под посебним притиском прилагођавања.

Метод и подаци

За потребе анализе коришћени су подаци истраживања „Анкета: последице COVID-19 на економско оснаживање жена и мушкараца“ коју је спровела Агенција Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена (*UN Women*) у Србији у јуну 2020. године на 1.925 пунолетних испитаника. Подаци су обухватили праксе у домаћинству и ван њега пре и током кризе, што нам даје извесну могућност да реконструишемо правац промена који је криза изазвала. Да бисмо анализирали степен учествовања у различитим домаћим активностима, користили смо следеће индикаторе: 1. припрема и послуживање оброка, 2. чишћење и одржавање стана и окружења, 3. управљање домаћинством, 4. обављање куповине за сопствену породицу, 5. обезбеђивање воде и дрвета, 6. играње и разговор с децом, 7. подучавање, образовање деце, 8. храњење, одржавање чистоће и старање о деци, 9. помагање старим болесним и одраслим лицима, 10. емотивна помоћ одраслим члановима породице, 11. брига о љубимцима, домаћим животињама. Као кључне варијабле за које смо претпоставили да су повезане са степеном учествовања користили смо: године (подељене у три старосне групе: 18–35, 36–64 и преко 65 година), образовање (три образовна нивоа), запосленост, да ли особа има приход, број чланова домаћинства и да ли су за време кризе изгубили посао. Пошли смо од тога да постоје извесне разлике између мушкараца и жена тако да смо све регресионе моделе формирали одвојено по полу. Први низ модела логистичке регресије (табела 1) односи се на разлику између испитаника/ца који/е нису ни пре кризе учествовали/е у наведеним активностима и све остале који јесу у неком степену. Други низ модела (табела 2) односи се на разлике између оних који пријављују да им се степен обавеза повећао током кризе и оних који сведоче да је остао исти или да се смањио (из анализе су искључени они који иначе не учествују у тим активностима).

Анализа података

Графикон 1 нам показује да ни пре избијања кризе није постојала уравнотежена расподела домаћих обавеза између мушкараца и жена у домаћинству. Треба имати на уму да је питање подразумевало било који степен учествовања у тим активностима, тако да не одражава реално оптерећење пословима већ пре апроксимацију родне (а)симетрије. Ипак и овако формулисано питање открива за-

нимљиве резултате. Највећа асиметрија је постојала у припреми и послуживању оброка, активностима у којима није учествовала готово трећина мушкараца и веома мали број жена. Слична је ситуација и са чишћењем стана и окружења, где сваки пети мушкарац уопште није учествовао и где готово не постоје жене које нису биле укључене у те активности.

Графикон 1. Испитаници према полу који никада нису (били) укључени у следеће активности

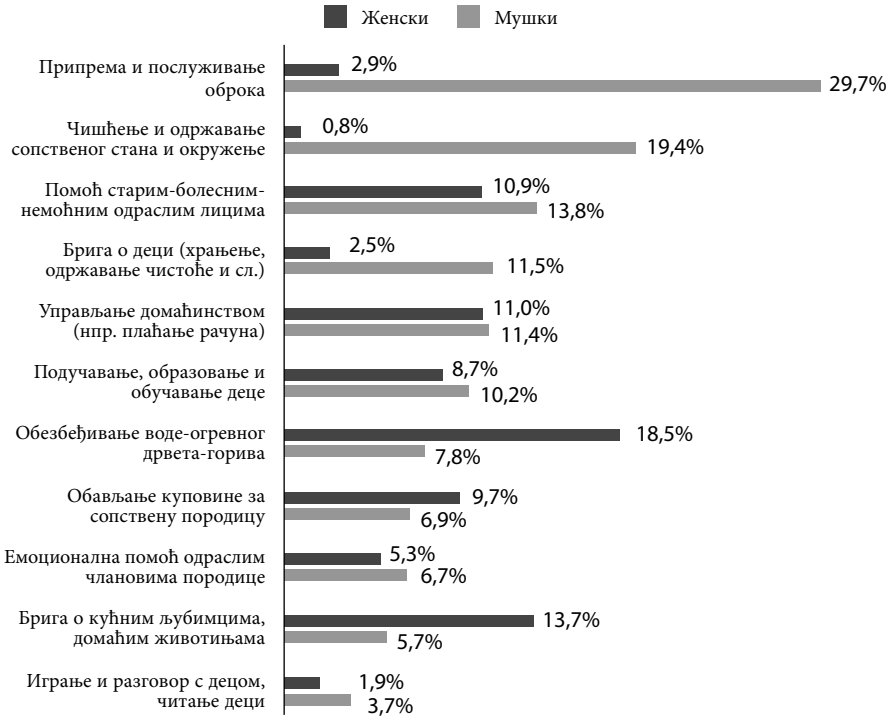

Асиметрија је такође веома уочљива и у свакодневној нези и бризи о деци, која укључује храњење, одржавање хигијене, чишћење и слично. За ову анализу су издвојени испитаници који живе у домаћинствима у којима живе и деца старости до 18 година. У те активности није био укључен сваки десети мушкарац и тек свака четрдесета жена. Нешто је више жена него мушкараца укључено у помоћ старим лицима која живе у истом домаћинству, нешто више њих пружа емоционалну подршку одраслим члановима породице и игра се и разговара са децом. Мушкарци су чешће него жене укључени у активности као што су обезбеђивање огрева, брига о кућним љубимцима, односно о животињама и куповина за породицу. Те активности

се и иначе традиционално повезују са мушком улогом хранитеља породице. У осталим активностима не постоје велике разлике у степену (не)учествовања између мушкараца и жена. Код мушкараца је слика диференцираниија него код жена, што значи да између мушкараца постоје извесне разлике у степену (не)учествовања, док су оне код жена значајно мање. Степен оптерећености жена кућним пословима мање-више је константан и још увек представља део традиционално схваћене улоге жене, којој је, и поред ангажмана на тржишту рада, приватна сфера примарна. Код мушкараца препознајемо *модернизацијске* ефекте у појединим групама, и то у првом реду међу високо-образованима и онима који живе у градској средини.

Да бисмо препознали да ли постоје разлике између мушкараца, односно жена у (не)укључености у наведене активности формирали смо низ модела за оба пола, користећи логистичку регресију као статистичку технику. Код мушкараца, припремање и сервирање оброка асоцирано је са следећим особинама: местом становања – они на селу били су ређе укључени, брачним статусом – они који су у браку или кохабитацији мање су укључени, образовањем – они са високим образовањем чешће су укључени него они са средњим и основним образовањем, и са величином домаћинства – са сваком наредном особом опада вероватноћа укључивања. Готово идентична је ситуација и са чишћењем и одржавањем стана и окружења јер су место становања, брачни статус, образовање и величина домаћинства на исти начин повезани са том активношћу. Анализе нам показују да су у урбаним зонама и мушкарци који су образованији спремнији да се више укључе у домаће послове и да њихов ангажман не зависи од тога да ли су сами запослени и да ли имају приходе. Модели нам показују да ниједна особина жена није повезана са припремом и послуживањем оброка, као ни са одржавањем стана и окућнице, што нам казује да су све жене, у мањој или већој мери, укључене у те активности, без обзира на године, место становања, ресурсе или брачни статус. Управљање домаћинством је повезано са брачним статусом, тако да те одговорности чешће преузимају они мушкарци који су браку или кохабитацији, они који су запослени, али ређе са повећањем броја чланова домаћинства у којем живе. Те активности су најчешће повезане са доношењем стратешких одлука и стратешким одлучивањем о буџету, што се иначе сматра традиционалном мушком улогом. Анализа показује да су мушкарци укљученији у тај вид активности онда када су и сами носиоци породице (брак/партнерство) и онда када имају сопствене ресурсе (запослење).

Табела 1. Испитаници према полу који никада нису (били) укључени у следеће активности – асоцијације са личним и породичним особинама

	Припрема и послуживање оброка		Чишћење и одржавање сопственог стана и окружења		Управљање домаћинством (на пример плаћање рачуна)		Обављање куповине за сопствену породицу		Обезбеђивање воде-огревног дрвета-горива	
	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B
										Мушкарци
18-35	.120	1.128	.130	1.138	.374	1.454	-1.063*	.346	.615	1.849
65 + (реф. 36-65)	.185	1.203	.335	1.398	.555	1.742	.484	1.622	-.382	.683
Град (реф. село)	-.758***	.469	-.635**	.530	.334	1.397	-.063	.939	.690*	1.994
Брак и кохаб. (реф . остало)	.789***	2.201	.798**	2.221	-.857**	.424	-.261	.770	-.570	.565
Основна школа	.923**	2.517	1.354***	3.874	.724	2.062	.371	1.449	.108	1.114
Средња (реф. факултет)	.427*	1.533	.655**	1.925	.053	1.054	-.182	.834	-.353	.703
Запослен /а (реф. нез./неакт.)	-.256	.774	-.309	.734	-.773**	.461	-.394	.674	-.776*	.460
Има приход (реф. нема приход)	.459	1.583	1.438	4.211	.624	1.866	-.626	.535	-.079	.924
Број људи у домаћинству	.328**	1.388	.520**	1.681	.635***	1.888	-.116	.890	.209	1.232
Константа	-2.525***	.080	-4.850***	.008	-3.921***	.020	-1.316	.268	-2.545*	.078
										Жене
18-35	.718	2.051	.481	1.617	.571*	1.769	-.052	.949	.633**	1.883
65 + (реф. 36-65)	.800	2.226	-.063	.939	.801*	2.228	1.104*	3.015	-1.026*	.358
Град (реф. село)	-.485	.616	.033	1.034	.114	1.121	-.039	.962	.655**	1.925
Брак и кохаб. (реф . остало)	-.282	.754	-.797	.451	-.213	.808	-.142	.867	.016	1.016
Основна школа	-.625	.535	.486	1.626	.780*	2.181	.786*	2.194	-.361	.697
Средња (реф. факултет)	-.388	.678	-1.625	.197	.377	1.458	.267	1.306	.101	1.106
Запослен /а (реф. нез./неакт.)	.884	2.419	1.638	5.143	-.151	.860	-.130	.879	-.146	.864
Има приход (реф. нема приход)	-.578	.561	16.208	.561	-.236	.790	-.700	.497	-.210	.811
Број људи у домаћинству	-.338	.714	-.359	.699	.373*	1.452	.106	1.112	-.245	.783
Константа	-2.363*	.094	-20.53	.000	-3.288***	.037	-2.235**	.107	-1.304*	.272

****p < 0.001; **p < 0.01; *p < 0.05.*

	Играње и разговор с децом, читање деци		Подучавање, образовање и обучавање деце		Брига о деци укључујући храњење, одржавање чистоће, и старање о њима		Помоћ старима, болесним одраслим лицима		Емотивна помоћ за одрасле чланове породице		Брига о љубимцима, домаћим животињама	
	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B
18-35	.287	1.332	-.155	.856	.390	1.478	.343	1.409	-.857	.425	-.001	.999
65 + (реф. 36-65)	-.904	.405	.445	1.561	.413	1.511	-.258	.773	-.501	.606	-.182	.834
Град (реф. село)	.986*	2.680	.294	1.342	.001	1.001	.549	1.732	.282	1.326	1.427**	4.166
Брак и кохаб. (реф . остало)	-.855*	.425	-.874*	.417	-.860*	.423	.409	1.506	.553	1.738	.440	1.553
Основна школа	-.727	.483	.710	2.034	-.252	.778	.398	1.489	.782	2.185	-18.27	.000
Средња (реф. факултет)	-.499	.607	-.080	.923	-.289	.749	.446	1.561	-.227	.797	-.091	.913
Запослен /а (реф. нез./неакт.)	-1.030*	.357	-.830*	.436	-.757*	.469	-.813*	.444	-.492	.611	-.542	.582
Има приход (реф. нема приход)	-1.930*	.145	-.958	.384	-.886	.412	-.352	.703	-.852	.427	-1.380	.252
Број људи у домаћинству	.044	1.045	.006	1.006	.020	1.020	-.340	.712	-1.008***	.365	-.381	.683
Константа	.240	1.271	.046	1.047	.320	1.377	-1.021	.360	.400	1.492	-1.287	.276
18-35	.817*	2.263	.525	1.691	1.071*	2.919	.952***	2.592	.289	1.335	-.149	.862
65 + (реф. 36-65)	-.062	.940	.093	1.097	.437	1.548	.016	1.016	-.421	.656	-1.546*	.213
Град (реф. село)	-.340	.712	-.021	.979	-.258	.772	.213	1.237	-.172	.842	.708*	2.029
Брак и кохаб. (реф . остало)	-.823*	.439	-.621*	.537	-.898*	.407	.105	1.111	.177	1.193	-.414	.661
Основна школа	.456	1.579	1.207*	3.342	-.302	.739	.514	1.672	1.232*	3.429	-1.040	.353
Средња (реф. факултет)	.396	1.485	.308	1.361	.521	1.685	.272	1.313	.481	1.618	-.034	.967
Запослен /а (реф. нез./неакт.)	-.328	.720	-.276	.759	-.220	.802	-.090	.914	.135	1.145	-.091	.913
Има приход (реф. нема приход)	.002	1.002	.138	1.148	.029	1.030	-.212	.809	-1.083	.339	.307	1.360
Број људи у домаћинству	-.148*	.863	-.128*	.880	-.283*	.753	-.335	.715	-.564*	.569	.126	1.134
Константа	-1.155	.315	-1.012	.363	-.804	.448	-.947	.388	-1.015	.362	-2.457**	.086

Обављање куповине за породицу није асоцирано ни са једном анализираном особином, што значи да се мушкарци међу собом не разликују значајно у степену учествовања у тој активности. Обезбеђивање воде и огрева нешто је ређе међу мушкарцима у градовима и нешто чешће међу запосленим мушкарцима. Први налаз је очекиван с обзиром на то да осигуравање загревања на селу најчешће подразумева индивидуалне стратегије (обезбеђивање дрва, угља и сл.), а у граду институционална решења (топлане). Други налаз нам указује на то да су носиоци тих активности најчешће они мушкарци који поседују ресурсе (на основу запослења). Брига о животињама је, услед природе економије на селу, чешћа међу мушкарцима на селу него у граду. Остале особине нису повезане са том активношћу.

Жене средње генерације (36–64 година старости) чешће су укључене у управљање домаћинством од оних које су старије и млађе од њих, оне са основним образовањем ређе у поређењу са женама које имају завршен факултет и ређе како се повећава број чланова домаћинства. Свакодневно за породицу ређе куповину обављају жене које су старије од 65 година и оне које имају само основно образовање. Обезбеђивање воде и огрева линеарно је повезано са годиштем јер што су старије, жене су чешће укључене у ту активност. Остале особине нису значајно повезане са тим активностима. Брига о животињама, и међу женском популацијом, повезана је са животом на селу, али и са старошћу, тако што жене старије од 65 година чешће воде бригу о кућним љубимцима и животињама него млађе жене.

Брига и нега деце међу мушкарцима има следеће обрасце. Прва особина која је повезана са укљученошћу јесте брачни односно партнерски статус, тако што су они који су у браку или кохабитацији чешће укључени него они који су сами. Даље, у тај вид активности чешће су укључени запослени и они који имају сопствене приходе. С обзиром на то да је питање обухватило и мушкарце који су у пензији (и вероватно нису родитељи деце у домаћинству већ деке) очекивано је мања вероватноћа да су они који су неактивни или без прихода, заправо мушки сродници у другом степену у истој мери укључени у бригу о деци као и њихови очеви. У подучавање, образовање и обучавање деце чешће су били укључени мушкарци који су у браку или кохабитацији и они који су запослени. Налази нам вероватно указују на разлику у укључености између очева и деда, а исте особине су повезане и са свакодневном бригом о деци, која подразумева храњење, одржавање чистоће и старање.

У игру, читање и разговор са децом нешто ређе су укључене жене до 35 година старости (у односу на средњу генерацију), оне које су саме

(односно нису у браку или кохабитацији) и оне које живе у мањим домаћинствима. Дакле, већа је вероватноћа да су оне које су средња генерација, а најчешће је реч о родитељима, оне које су у браку и које живе у домаћинству са већим бројем чланова, што најчешће обухвата већи број деце, и више укључене у те активности. Жене чешће подучавају и образују децу уколико су у браку или кохабитацији, ако живе у домаћинству са већим бројем чланова, а то ређе чине оне жене које имају само основно образовање. Свакодневна брига о деци ређа је код најмлађих жена, уколико су саме (нису у браку или кохабитацији), али је чешћа ако је број чланова домаћинства већи. Дакле, оне жене које најчешће нису мајке у домаћинству (било да се ради о деци или старим лицима) мање су укључене у бригу о малој деци.

Кад је реч о подршци и помоћи старим и одраслим особама ситуација је следећа. Помоћ мушкараца старим и болесним лицима повезана је једино са радним статусом, тако што су они који су запослени чешће укључени у ове активности него незапослени. Мушкарци су чешће пружаоци емоционалне подршке другим одраслим лицима како се повећава број људи који живе у домаћинству. У помоћ старим лицима ређе су укључене једино млађе жене, што може бити резултат тога да још увек нема потребе за тако нечим јер су њихови старији сродници још увек витални и/или да ту бригу преузимају други старији чланови породице (мајке и очеви). Емоционална подршка одраслим члановима породице повезана је са бројем људи у домаћинству, тако да што је домаћинство бројније, расте и вероватноћа да ће жене неком пружати тај вид подршке. Значајно је то што су жене са основним образовањем ређе пружаоци ове врсте подршке.

Промене током кризе

Повећање обима посла за време пандемије имало је следећу дистрибуцију. Припремање оброка је више него иначе обављало 29,1% мушкараца и 40,8% жена. Ту активност нешто чешће пријављују мушкарци средње генерације у односу на старије. Такође, то се односи нешто чешће на мушкарце у урбаним него у руралним подручјима, а до повећања је долазило и са повећањем домаћинства. Они мушкарци који су изгубили посао током кризе такође сведоче да су повећали активности припреме и послуживања хране. Слична је ситуација и са чишћењем и одржавањем стана, па су током кризе већи обим активности него иначе пријављивали они из средње генерације, у градовима, у већим домаћинствима и уколико су губили посао. Они са високим образовањем чешће пријављују повећање домаћих активности него

они са средњим образовањем. Нешто је другачија ситуација са женама. Међу њима је обим посла око припреме оброка повећан у млађој и средњој генерацији, у вишечланим домаћинствима, а већи обим посла пријављују и запослене жене. Слична је ситуација и са чишћењем и одржавањем домаћинства, где су млађе генерације више преузеле на себе, али опет и оне жене које су запослене.

Графикон 2. Учешће испитаника према полу који сведоче да им се обим посла у следећим активностима повећао током кризе

Управљање домаћинством се мењало у мањој мери, па тако 15,5% жена и 14,3% мушкараца сведочи да су више ангажовани него раније. Више него иначе укључивали су се мушкарци млађе и средње генерације, они који живе у градовима, у вишечланим домаћинствима, они који су губили посао током кризе и они који су иначе незапослени или неактивни. Виши ангажман пријављују и жене млађе и средње генерације, оне које живе у вишечланим домаћинствима и оне које су током кризе губиле посао. Обављање куповине за сопствену породицу, које се повећало код 35,2% жена и 32,2% мушкараца, код мушкараца је готово линерано повезано са годинама, а чешће је и међу онима који живе у граду и у већим домаћинствима.

Табела 2. Испитаници према полу који сведоче да им се обим поменутих активности повећао током кризе – асоцијације са личним и породичним особинама

	Припрема и послуживање оброка		Чишћење и одржавање сопственог стана и окружења		Управљање домаћинством (на примиер плаћање рачуна)		Обављање куповине за сопствену породицу		Обезбеђивање воде-огревног дрвета-горива	
	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B
										Мушкарци
18-35	.189	1.208	.219	1.245	.322	1.380	.628**	1.874	.046	1.048
65 + (реф. 36-65)	-1.244***	.288	-.576*	.562	-1.172**	.310	-2.220***	.109	-.058	.944
Град (реф. село)	.513**	1.670	.395*	1.484	.452*	1.571	.483**	1.621	.346	1.413
Брак и кохаб. (реф . остало)	-.007	.993	-.033	.968	.179	1.196	-.104	.902	-.724*	.485
Основна школа	.365	1.441	-.013	.987	-.530	.588	-.223	.800	-.898	.407
Средњи (реф. Факултет)	-.346	.707	-.329*	.720	-.006	.994	.037	1.038	-.163	.850
Број људи у домаћинству	.350*	1.419	.318*	1.375	.565**	1.759	.418**	1.519	.825**	2.283
Губили посао током кризе	.931**	2.537	.629**	1.875	.858**	2.357	.348	1.416	.588	1.800
Запослен/а (реф. нез./неакт.)	-.368	.692	-.225	.799	-.723**	.485	-.047	.954	.114	1.121
Константа	-1.601***	.202	-1.185**	.306	-3.118***	.044	-1.846***	.158	-4.032***	.018
										Жене
18-35	.307	1.359	.230	1.258	.152	1.165	.399*	1.491	.006	1.006
65 + (реф. 36-65)	-.772**	.462	-.670**	.511	-1.289**	.275	-2.225***	.108	-.043	.958
Град (реф. село)	.058	1.060	-.098	.907	.139	1.150	.347*	1.415	.145	1.156
Брак и кохаб. (реф . остало)	.156	1.168	.194	1.214	-.255	.775	-.395*	.674	-.254	.776
Основна школа	.033	1.034	.050	1.051	.327	1.387	.291	1.337	-.015	.986
Средњи (реф. Факултет)	-.035	.965	.172	1.188	-.218	.804	-.301	.740	-.025	.975
Број људи у домаћинству	.243*	1.274	-.023	.977	.423**	1.527	.408**	1.504	.595*	1.813
Губили посао током кризе	.344	1.410	.232	1.261	.512*	1.668	.098	1.102	.047	1.048
Запослен/а (реф. нез./неакт.)	.344*	1.410	.364*	1.438	.189	1.208	.416*	1.516	.217	1.242
Константа	-1.169***	.311	-.097	.908	-2.622***	.073	-1.531***	.216	-3.566***	.028

****p < 0.001; **p < 0.01; *p < 0.05.*

	Играње и разговор с децом, читање деци		Подучавање, образовање и обучавање деце		Брига о деци укључујући храњење, одржавање чистоће, и старање о њима		Помоћ старима, болесним одраслим лицима		Емотивна помоћ за одрасле чланове породице		Брига о љубимцима, домаћим животињама	
	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B	B	Exp. B
18-35	.085	1.089	-.531	.588	.381	1.464	.244	1.276	-.010	.990	.656*	1.927
65 + (реф. 36-65)	-.771	.463	-1.962*	.141	-1.888*	.151	-.872	.418	-.595*	.552	-.518	.596
Град (реф. село)	.317	1.373	.287	1.332	.474	1.606	.207	1.230	.566**	1.761	.448	1.565
Брак и кохаб. (реф . остало)	1.016**	2.762	.943**	2.567	.896*	2.450	.145	1.156	-.253	.776	-.112	.894
Основна школа	.602	1.827	.084	1.088	.230	1.259	.609	1.839	-.237	.789	.781	2.184
Средњи (реф. Факултет)	.133	1.142	-.175	.839	-.407	.665	.282	1.325	-.104	.901	.047	1.048
Број људи у домаћинству	.444	1.559	.798**	2.222	.434	1.543	.087	1.091	.398**	1.489	.104	1.110
Губили посао током кризе	.129	1.137	.073	1.076	.514	1.672	-.007	.993	.306	1.358	.808*	2.244
Запослен/а (реф. нез./неакт.)	-.005	.995	.290	1.336	-.384	.681	.228	1.257	.172	1.188	-.251	.778
Константа	-2.100**	.122	-2.938***	.053	-2.175**	.114	-1.260*	.284	-1.903***	.149	-2.024***	.132
18-35	.091	1.095	-.070	.933	.033	1.033	-.211	.810	.033	1.034	.350	1.419
65 + (реф. 36-65)	-.482	.618	-1.243*	.288	-.267	.766	-1.661*	.190	-.595*	.552	-1.103*	.332
Град (реф. село)	.026	1.027	.329	1.390	-.084	.919	-.031	.969	.058	1.059	.137	1.147
Брак и кохаб. (реф . остало)	.279	1.321	-.060	.942	.429	1.536	-.232	.793	-.343*	.710	-.315	.730
Основна школа	.212	1.236	.914	2.494	.233	1.262	-.186	.830	-.430	.650	-.137	.872
Средњи (реф. Факултет)	.118	1.125	.075	1.078	-.301	.740	-.235	.791	-.326*	.721	-.250	.779
Број људи у домаћинству	.474**	1.607	.699***	2.012	.327	1.387	-.167	.847	-.012	.988	.119	1.126
Губили посао током кризе	.676**	1.967	.329	1.390	.383	1.467	.442	1.556	.479*	1.614	.382	1.465
Запослен/а (реф. нез./неакт.)	.373	1.452	.462*	1.588	.481*	1.617	.743**	2.102	.549**	1.731	.153	1.165
Константа	-1.841***	.159	-2.264***	.104	-1.599**	.202	-.059	.943	-.319	.727	-1.313**	.269

Слична је ситуација и са женама: опада са годинама, чешћа је у градовима и већим домаћинствима, али је повезана и са радним и брачним статусом тако што више обавеза пријављују запослене жене и оне које нису у браку или кохабитацији. Активност обезбеђивања огрева за кућу најмање се повећала током пандемије. Повећала се код оних мушкараца који нису у браку или кохабитацији, али и код оних који живе у вишечланим домаћинствима. Међу женама су те послове чешће обављале оне које живе у већим домаћинствима. Више бриге о кућним љубимцима и домаћим животињама током пандемије бележимо и код мушкараца (19,3%) и код жена (25,6%), док нешто виши интензитет бележимо код мушкараца најмлађе генерације и оних који су током кризе губили посао, док је код жена та активност чешће повезана са средњом генерацијом (у односу на најстарије).

Обавезе око деце доживеле су највећи скок. Тако готово половина и мушкараца и жена сведочи да су се чешће укључивали у игру, подучавање и образовање деце, а нешто мање и у активности бриге и старања. Повећање обавеза у подучавању и образовању деце било је чешће међу мушкарцима средње генерације (у поређењу са старијом), онима који су браку или кохабитацији, али и код оних који живе у већим домаћинствима. Слична је ситуација и са женама, с обзиром на то да је до повећања активности дошло код средње генерације (у поређењу са старијом), код жена које живе у вишечланим домаћинствима и код жена које су запослене. Бригу о деци, која укључује храњење, одржавање чистоће и старање, поново чешће обављају мушкарци који су средње генерације и који су у браку или кохабитацији, док је тај вид активности повећан значајније међу запосленим женама. Мушкарци који су у браку или кохабитацији чешће су пријављивали повећање обима активности игре, разговора и читања деци, док су исту ствар у већој мери пријављивале жене које су губиле посао током кризе и оне које живе у већим домаћинствима.

Додатни подаци показују да у 15% домаћинстава живе предшколска деца (до 6 година старости). Од њих, 60,3% је пре почетка пандемије похађало предшколску установу, а 39,7% није. Анализе показују да су деца чешће похађала вртић или предшколско обавезно образовање уколико живе у граду (у поређењу са селом), посебно на територији града Београда, с обзиром на то да је инфраструктура предшколских установа примарно развијана у урбаним подручјима. У вртићима су била у већој мери деца запослених родитеља јер је то један од предуслова за упис у вртић. Такође су чешће у вртићима била деца оних са вишим нивоом образовања: чак 75% високообразованих родитеља, 48% са средњим и 40% са основним образовањем успело је да обезбеди место за дете у неком од вртића пре пандемије.

Тренутак када је проглашено ванредно стање и када су уведене мере које су обухватале и привремено затварање предшколских установа захтевао је реорганизацију свакодневног живота за значајан број родитеља, а посебно оних са стручњачким занимањима, односно високим образовањем. Међутим, иако су били с једне стране под већим притиском да се прилагоде новој ситуацији, биле су им доступније и могућности флексибилнијег организовања посла. Сви испитаници са основним образовањем у узорку који имају децу старости до 6 година и која су похађала предшколске установе наставили су да обављају послове као и раније – одлазећи на посао сваког дана. Нешто више од трећине (38%) оних са средњим образовањем прешло је на рад од куће, 59% је наставило да одлази на посао редовно, а око 2% је и пре и током пандемије радило од куће. Највећа промена се десила код оних са високим образовањем, који су у чак 58% случајева прешли на рад од куће, док је нешто више од трећине (38%) наставило да одлази на посао, а остали су и пре кризе радили од куће.

Најчешћа стратегија бриге (табела 3) и неге о предшколској деци подразумевала је да мајка брине о детету/деци, да родитељи заједно брину о деци, а затим и различите облике подршке других чланова (шире) породице. Међутим, када погледамо према нивоу образовања, видљиво је да је стратегија оних са средњим и вишим образовањем подразумевала више оптерећење мајке или оба родитеља, док се код оних са основним образовањем издваја значајна подршка баке или друге особе из домаћинства, у чак 21% случајева, за разлику од око 7% са средњим и 4% са високим образовањем.

Табела 3. Начин организовања бриге о деци у време пандемије

Највише мајка	35,0
Највише отац	4,0
Отац и мајка подједнако	33,2
Највише бака или друга жена у домаћинству	6,3
Највише дека или други мушкарац у домаћинству	1,0
Различити чланови, жене и мушкарци заједно	16,3
Одвели смо дете (децу) код баке и деке или других сродника	1,6
Нешто друго	2,6

Значајан број испитаника пријављује и да су током пандемије пружали више него иначе емоционалну подршку другим чланови-

ма породице (39% жена и 30,1% мушкараца). Међу мушкарцима су подршку те врсте више пружали они средње генерације, они који живе у граду, који су у браку или кохабитацији и у домаћинствима са већим бројем чланова. Жене средње генерације су такође нешто више пружале ту врсту подршке, оне које нису у браку или кохабитацији и, занимљиво, оне које су посао губиле током кризе и оне које су биле запослене.

Око 12% испитаника сведочи да брине о старој особи или старим особама. Око 7% њих изјављује да брине о старијој и слабо покретној или болесној особи која је зависна од туђе бриге, 5% о особи са тежом хроничном болести која захтева туђу бригу и 3% о старијој особи са инвалидитетом. Потреба за подршком старим и/или болесним члановима домаћинства, иако се значајно повећала и међу мушкарцима (37,3%) и међу женама (39,7%) за време пандемије, није диференцирана ни према једном анализираном обележју мушкараца, али су зато нешто чешће биле укључене жене средње генерације (у односу на старију) и оне које су запослене. Тај налаз је у складу са постојећим истраживањима која указују на важност међугенерацијских размена у друштвима југа Европе, где је још увек недовољно развијена институционална подршка за стара лица и где степен укључености не варира у великој мери у односу на ресурсе појединца или породице.

Дискусија и закључак

Анализе потврђују досадашње налазе да су мушкарци чешће искључени из свакодневних послова домаћинства и бриге и старања о деци него жене, али и да су чешће укључени у оне послове који су традиционално сматрани „мушким“. То сведочи о репродуковању патријархалне матрице поделе родних улога и сфера. Иако инструмент није мерио степен учествовања, индикативне су уочене разлике. Модели логистичке регресије нам показују да је слика диференцираније код мушкараца него код жена, што значи да између мушкараца постоје извесне разлике у (не)учествовању, док су оне код жена значајно мање. Степен оптерећености жена кућним пословима је мање-више константан и представља још увек део традиционално схваћене улоге жене, којој је, и поред ангажмана на тржишту рада, приватна сфера примарна. Код мушкараца препознајемо *модернизацијске* ефекте у појединим пољима, а то су у првом реду образовање и градска средина.

Кад је реч о променама у учествовању током кризе, препознајемо следеће обрасце. Жене су чешће него мушкарци пријављивале повећање активности чишћења стана, припреме оброка и пружања емоционалне подршке одраслима. Повећање захтева у приватној сфери и оних активности које су иначе чешће обављале жене додатно су биле на њиховим плећима, што показује да је криза продубила већ постојећи родни јаз, посебно у обављању репетитивних кућних послова и емоционалном раду. Занимљиво је да је у осталим активностима релативно исти удео мушкараца и жена пријављивао повећање обавеза. Ти подаци нам показују да је сама криза имала извесне *модернизујуће* ефекте јер је у породичне обавезе укључила у већој мери него иначе значајан број мушкараца, а посебно у сферу бриге и неге деце. Такви обрасци поделе обавеза могу довести до мање асиметричног карактера у будућности.

Анализе нам даље откривају да су средње и млађе генерације мушкараца и жена у већој мери поднеле терет повећања домаћих обавеза у поређењу са старијима и да је повећање броја укућана повезано са повећаним кућним обавезама. Мушкарци у градовима су нешто чешће наводили повећање обавеза у припреми оброка, чишћењу, куповини, управљању домаћинством и пружању емоционалне подршке него они у селима, док је код жена урбано подручје повезано само са повећањем куповине. Високообразовани мушкараци су чешће чистили стан, док су високообразоване жене чешће пружале емоционалну подршку одраслима. Значајно је да су они родитељи са основним и средњим образовањем који имају предшколску децу били под већим притиском да ускладе рад и родитељство јер су имали мање опција да раде од куће, па су често морали да се ослањају на неформалне мреже подршке, док су они са високим образовањем имали више изазова да док раде од куће истовремено обављају и родитељске обавезе. Мушкарци који су губили посао током кризе чешће су пријављивали учествовање у припреми хране, чишћењу, управљању домаћинством и бризи о животињама, док су жене које су губиле посао више него иначе биле укључене у управљање домаћинством, игру са децом и пружање емотивне подршке одраслима. Да ли су у датом тренутку запослени или не, није имало утицаја на повећање обавеза мушкараца, али је зато значајно утицало на жене. Запослене жене су значајно чешће него незапослене и неактивне осетиле повећање обавеза у припреми хране, чишћењу, обављању куповине, подучавању деце, бризи о деци, помоћи старима и емотивној подршци одраслим члановима породице.

Те разлике нам показују да су управо градско подручје и (донекле) високо образовање мушкараца фактори који могу да објасне

повећано укључивање у оне посебно традиционалне „женске“ сфере, потврђујући нам да се вредносне и промене у праксама дешавају најпре у тој популацији. Турбуленције на тржишту рада мушкарце могу у већој мери окренути приватној сфери, у којој потенцијално могу градити и нове идентитете. С друге стране, криза је донела нова оптерећења женама, а посебно онима које раде. Недостатак стандарних институционалних решења, а посебно повећање домаћих захтева током кризе додатно је оптеретило запослене жене које су у новим условима морале да ускладе лични, породични и пословни живот.

Литература

Babović, M. (2009). Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007. U: A. Milić, S. Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISIFF.

Blagojević Hjuson, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život.* Beograd: UN Women.

Bobić, M. & Lazić, S. (2015). Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva. U I. Jarić (ur.), *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.

Milić, A. (2010). *Vreme porodica*, Beograd: ISI FF

Pajvančić, M., Petrušić, N., Nikolin, S., Vladisavljević, A. & Baćanović V. (2020). *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*, Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platfoma za razvoj Srbije 2014–2020.

Pešić, J. (2006). Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia, *Sociologija* XLVIII, 4, Beograd: ISI FF.

Sekulić, N. (2016). *Kultura rađanja: istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena*, Beograd: ISIFF.

Stanojević, D. (2018). *Novo očinstvo u Srbiji*, Beograd: ISIFF.

Tomanović, S. & Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. M. Nikolić, S. Mihajlović, Beograd: CPA.

Tomanović, S., Stanojević, D. & Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji*, Beograd: ISIFF.

Walby, S. (2004). The European Union and Gender Equality: emerging varieties of gender regime. *Social Politics* 11, 1: 4–29.

Walby, S. (2009). *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*, Sage: London.

Жене и мушкарци у Републици Србији (2014). Београд: Републички завод за статистику.

Dragan Stanojević*

THE IMPACT OF THE COVID-19 CRISIS ON THE DIVISION OF LABOR WITHIN THE HOUSEHOLD – THE CASE OF SERBIA

The subject of this paper is within the family dynamics during the period of acute crisis caused by the COVID-19 virus. The aim is to identify the effects that the crisis has had on the division of labour and responsibilities within the household. Starting from previous research which, even in *non-crisis* circumstances, indicated gender and stratification differences in the degree of involvement in household chores, parental responsibilities, care for the elderly, and emotional support for adult family members, the author assumed that the crisis will have different effects on men and women, and that the response to the crisis will depend on the social position of the person, the position on the labour market, andthe age of the respondents,.For the purposes of the analysis, the data of the research "Survey: Consequences of COVID-19 on the Economic Empowerment of Women and Men" conducted by the United Nations Agency for Gender Equality and Women's Empowerment (UN Women) in Serbia in June 2021 were used.

Key words: COVID-19, gender regime, division of household labour

* Dragan Stanojević, Assistant professor at the Faculty of Philosophy – University of Belgrade, where he teaches courses that focus on family and youth, contact: *dstanoje@f.bg.ac.rs*.

Смиљка Томановић*

ПОРОДИЧНЕ ПРАКСЕ И СОЛИДАРНОСТ У ТОКУ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 У СРБИЈИ.

Квалитативна анализа „породичних прича“

Апстракт: Предмет рада је тумачење неких аспеката породичног живота у Србији у контексту ризичне свакодневице применом релевантних савремених концепата социологије породица. Заснива се на експлораторној квалитативној анализи 165 „породичних прича“ које су испитаници писали током два периода пандемије ковида 19, у априлу и мају и у децембру 2020.[1] године. Испитују се породичне праксе заједништва и динамика амбиваленције између породичне солидарности и конфликата. Праксе заједништва имају значај и значење породичних ритуала којима се обезбеђују блискост, дистинктивност породичног и рутинизација свакодневице којом се смањује анксиозност. Анализе су показале да праксе бриге проширују породичне конфигурације у периодима кризе, што указује на солидаристички потенцијал који постоји у породицама. Амбиваленција између породичне солидарности и конфликта је контекстуализована, с обзиром на то да се различито испољила у два таласа пандемије.

Кључне речи: породичне праксе, породичне конфигурације, пандемија, солидарност, интергенерацијска амбиваленција

Увод

Предмет рада је тумачење неких аспеката породичног живота у контексту акутне друштвене кризе и ризичне свакодневице применом релевантних савремених концепата социологије породице. Рад представља експлораторну квалитативну анализу „породичних

---

* Редовна професорка социологије на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, где предаје социолошке курсеве посвећене проблематици породица, младих и детињства, на основним и постдипломским студијама, контакт: *stomanov@f.bg.ac.rs.*

1 Нас троје социолога – Драган Станојевић, Немања Крстић и ја, који предајемо социологију породице на Филозофским факултетима Универзитета у Београду и у Нишу, иницирали смо и спровели истраживање и анализе у оба периода.

прича“ које су испитаници писали у два периода пандемије вируса корона, у априлу и мају и у децембру 2020. године. Јавним позивом путем различитих медија: друштвених мрежа, сајта Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, радија и телевизије, испитаници су замољени да у слободној форми напишу шта и како раде заједно у својој породици у датом периоду и да прокоментаришу да ли се то разликује од уобичајеног. У другом таласу истраживања – у зиму, замољени су да поново опишу свакодневицу породичног живота и да протумаче промене у њој у односу на први талас. У целом току истраживања, испитаници су сами одређивали кога ће путем заједничких активности укључити у причу о породици. За анализу и тумачење њихових писаних исказа релевантност, стога, добијају концепт „породичних пракси“ (Morgan, 1996; 2011), јер се помоћу њега дефинише ко је породица, и концепт „породичне конфигурације“ (Widmer, 2006), који показује ко се путем заједничких пракси укључује у породицу. Осим ових, у даљем тексту ће бити детаљније образложени и релевантни концепти интергенерацијске породичне солидарности и амбиваленције (Silverstein & Bengtson, 1997; Clarke *et al.*, 1999; Luescher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002).

Два таласа истраживања представљају различите *контексте* пандемије који имају различите ефекте на праксе породичног живота. У првом таласу „иницијалне кризе“, упркос мањем броју оболелих и хоспитализованих, држава је прогласила ванредно стање и увела бројне мере које су директно утицале на свакодневне активности и породични живот. Од половине марта до половине маја 2020. године, затворени су били објекти дечје заштите (јасле и вртићи), ученици основних и средњих школа, као и студенти наставу су пратили од куће, велики број запослених је радио од куће, старије особе су имале потпуну забрану кретања, а они у домовима за старије и забрану посета, постојала је забрана кретања након раних вечерњих сати и током целог викенда за целокупно становништво, редукован је градски, а скоро потпуно укинут међуградски превоз. У децембру 2020. године, упркос великом броју оболелих, хоспитализованих и преминулих људи, можемо говорити о „стабилизацији кризе“. С једне стране, нису постојале мере забране кретања и затварања становништа, а институције су делимично функционисале – установе дечје заштите су биле отворене за пријем предшколске деце, школе су комбиновале рад у школи са радом од куће, док су факултети наставили са наставом на даљину, један део запослених се вратио на радна места, јавни превоз је поново функционисао. С друге стране, појединци и

групе су, након периода иницијалне анксиозности и страха, развили стратегије прилагођавања и суочавања са начином живота у контексту продуженог здравственог ризика и кризе. Обе фазе пандемије у којима смо спроводили истраживање носе собом психолошка оптерећења која се одражавају на животе појединаца и породица, па је једна од намера ауторке овог текста да документује доживљаје промена и осећања у вези са њима. Питање *шта се променило*, које је постављено испитаницима у оба таласа истраживања, отвара могућност анализе и интерпретације динамике породичних пракси и солидарности, као и њихову контекстуализацију – уклапање у различите контексте: пре и за време пандемије и током њена два периода.

Концептуални оквир

Увођењем концепта *породичних пракси*, Дејвид Морган је извео радикалан преокрет у социологији породице пре тачно четврт века (Morgan, 1996), померајући социолошку анализу од одређења породице преко њене структуре и функција ка разумевању породица као скупова активности који имају посебно са њом повезано значење у датом тренутку. За Моргана је породица аспект друштвеног живота, а не друштвена институција, она представља „квалитет пре него ствар" (Morgan, 1996: 186). Суштина помака ка социологији породичног живота лежи у реконцептуализацији породице као релационог појма. Чланови неке групе су породица зато што „раде породичне ствари", „баве се породичним" (*doing family*), а не тиме што то „јесу" на основу екстерних одређења.

За истраживање „бављења породичним" централни значај добија концепт породичних пракси, које су „често мали фрагменти дневног живота" и, као део нормалне егзистенције актера, узимају се здраво за готово, а „њихов значај потиче из лоцирања у ширем систему значења" (*ibid.*: 190). Појам указује на „оне односе и активности који су конструисани тако да се тичу породичних ствари" (*ibid.*: 192). „Конструисање" значења одређених односа и активности као породичних је двоструко: оно потиче из интерпретације самих актера, а она је истовремено конструисана значењем „породичног" у датом историјском контексту. Морган указује на тај аспект повезивања историјског трајања и индивидуалне биографије, који заједно са аспектима различитости, активности, уклопљености у свакодневно, регуларности и рутинизираности те флуидности (променљивости), чини важне одлике породичних пракси (*ibid.*: 189–190; Morgan, 2011: 6–8).

Осим поменутог когнитивног конструисања, важна је и емоционална димензија породичних пракси, осећај њиховог личног и моралног значаја. Препознавање да су неке праксе значајне не проистиче нужно из тога што су оне старе и давно установљене нити из тога што се опажају као природне и неизбежне већ из тога што за дате актере имају посебан значај као део њиховог опажања породичног (Morgan, 1996: 192). Један аспект значаја породичних пракси јесте њихова „дистинктивност" јер се група људи која је укључена у породичне праксе издваја као породица од оних који нису породица, као што су суседи, пријатељи, колеге и други (Morgan, 2011: 10). Сходно томе, породичне праксе нису само активности које чланови породице обављају једни у односу на друге већ оне истовремено одређују припадност породици. У тексту полазим управо од тог аспекта те у анализи наглашавам оне породичне праксе које се препознају као заједничке, којима се гради „осећај породице" и којима се ствара „дистинктивност".

Приступ *породичних конфигурација* је још једна савремена перспектива у социологији породица која у одређењу породичног ставља фокус на повезаност – односе размене између актера (Widmer, 2006). Иако полази од анализе мрежа, тај приступ се не бави само структурама – интензитетом и правцима размене између централног испитаника и његових значајних других, већ и значењима и неформалним правилима обавезности и реципроцитета, који леже у основи стварне организације породица. Путем њих се стварају различити типови породичних конфигурација, које се протежу преко нуклеарне породице и укључују сроднике и пријатеље (Widmer, 2006).[2]

Питање интергенерацијских односа у породици и емпиријски и концептуално је повезано са различитим друштвеним контекстима. Након појма генерацијског јаза, који је био доминантан за време контракултурних покрета шездесетих година двадесетог века, појављује се социјално-психолошки *концепт интергенерацијске солидарности* (Silverstein & Bengtson, 1997) који кореспондира са суштински функционалистичким идејама консензуса и равнотеже породичних односа. Операционализација теоријског модела преко шест истраживачких димензија (Silverstein & Bengtson, 1997: 432) очигледно потенцира породичну кохезивност, да би тек у каснијим радовима препознали

2 Тако је један од твораца тог приступа Ерик Видмир истраживањем идентификовао да постоји шест различитих типова породичних конфигурација: 1. „стабло" (*beanpole*); 2. пријатељске; 3. постразводне; 4. брачне (конјугалне); 5. породичне конфигурације оријентисане од мајке; 6. породичне конфигурације оријентисане од оца (Widmer, 2006).

конфликте, али само као додатну димензију интергенерацијске солидарности у породици (Clarke *et al.*, 1999: 261). Надовезујући се на концепт „матрице латентног сродства“ (*latent-kin matrix*; Riley & Riley, 1993, према Silverstein & Bengtson, 1997: 431), они на основу истраживања интергенерацијске солидарности у америчком друштву износе закључак да у бројним постојећим облицима породичног живота (конфигурацијама) постоји латентни (солидаристички) потенцијал који се може активирати према потреби (*ibid.*: 431). За циљеве анализе у овом тексту значајно је питање обима и начина активације латентне породичне солидарности у контексту акутне кризе и ризика изазваних пандемијом заразне болести.

Суштина критике модела интергенерацијске солидарности је у занемаривању конфликата као интегралног дела породичних односа. Заговорници *теорије интергенерацијске амбиваленције* (Lüscher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002) инсистирају на томе да тензија и сукоби у породичним интерегенерацијским односима постоје истовремено са блискошћу и бригом. Реконцептуализујући појам амбиваленције, који су поставили Лушер (Kurt Lüscher) и Пилемер (Karl Pillemer), и одређујући га као „друштвено структурисане супротности које се манифестују у интеракцији“ (Connidis & McMullin, 2002, 558), ауторке Конидис (Ingrid Connidis) и МекМулин (Julie McMullin) настоје да повежу структурална обележја друштвених односа и индивидуалну дејственост која производи амбиваленцију. На тај начин концептуализована амбиваленција је стална карактеристика интергенерацијских односа, која се, зависно од структурних обележја и друштвеног контекста, различито манифестује у породичним интеракцијама и праксама преговарања, као и у осећањима, осцилирајући између веће хармоничности и конфликтности (*ibid.*: 559).

Поставка да амбиваленција у породичним односима није изолована од друштвеног контекста и његових структура може се применити на анализу породичних пракси у променљивим контекстима пандемије ковида 19. Повезивањем концепата породичних пракси, солидарности и амбиваленције можемо поставити теоријску претпоставку да заједничке породичне праксе добијају посебан значај у кризним временима и ризичним контекстима јер јачају унутарпородичну солидарност те ублажавају и отклањају конфликте изазване повишеном анксиозношћу. Понављањем, оне могу добити форму малих породичних ритуала којима се обнавља нарушена рутина свакодневице, неопходна за одржање базичне онтолошке сигурности појединца (Giddens, 1984).

Метод

Инспирисани искуствима људи које познајемо, дошли смо на идеју да квалитативним истраживањем мањег обима документујемо неке промене у свакодневним породичним праксама са којима су се људи суочавали током првог периода пандемије. Јавни позив испитаницима да напишу „породичне приче“ – да опишу шта тих дана раде као породица и да ли се то разликује од ранијег периода, упућен је путем личних контаката истраживача и различитих, већ поменутих, медија. У периоду од почетка априла до краја прве седмице маја 2020. године прикупљено је 130 писаних исказа – есеја. Начин прикупљања емпиријског материјала утицао је на то да међу испитаницима доминирају жене из Београда и још неколико градова, запослене/и испитанице/и и вискообразоване/и испитанице/и, па је ово истраживање првенствено документарно и експлораторно, без претензија на било каква репрезентативна закључивања и интерпретације. За други талас истраживања у децембру 2020. године изабрали смо 35 испитаница/ка који су претходно послали приче, водећи рачуна да међу њима буду заступљени различити типови породичног живота у истом домаћинству: са малом, школском, адолесцентном и одраслом децом, сами родитељи који живе са децом, млађи и старији парови без деце и вишегенерацијске породице које живе заједно. Као што је речено, испитаници су сами одређивали кога ће укључити у своје писане исказе о породичним активностима и о којим ће активностима и аспектима породичног живота писати.

У овом раду намеравам да анализирам и интерпретирам праксе којима се подржавају заједништво и породична солидарност. Осим тога, циљ ми је да анализирам доживљај породичних пракси, њихових промена у различитим временским контекстима и осећања у вези са породичним заједништвом и солидарношћу.

Циљеви интерпретативне анализе у овом раду могу се исказати истраживачким питањима: 1. Које су то породичне праксе којима се испољавају заједништво и солидарност и на кога се протежу? 2. Како испитаници тумаче промене у породичним праксама у односу на промене контекста: време пре пандемије и у односу на два таласа пандемије и различите институционалне мере?

Тематска интерпретативна анализа писаних исказа у овом раду обухвата две основне теме: праксе заједништва и солидарности и доживљај промена у породичном животу, које ће бити представљене у сукцесивним деловима текста. У закључном делу продискутоваћу укратко о налазима анализе у односу на одабране концепте социологије породичног живота и резултате других истраживања.

Анализе и интерпретације

Праксе заједништва и солидарности

Праксе којима се одржавају заједништво и солидарност изван породичног домаћинства обухватају активности бриге о оним њеним члановима којима је потребна помоћ у епидемиолошки ризичном контексту и подршку, посебно путем интензивиране комуникације, која укључује и коришћење нових комуникационих технологија.

> *Обе деке, бака, две татине тетке и теча – сви су пензионери који имају забрану кретања и повремено зависе од наше помоћи када је реч о снабдевању основним животним намирницама, лековима, средствима за хипијену, плаћању рачуна. Тетка је у другом стању и могућност кретања јој је ограничена. Неки од њих немају друге људе, осим нас, на које би могли да се ослоне током ванредног стања. [...] Однос са другим члановима породице махом је оптерећен (нашом) бригом о њима. Пре свега, телефонска комуникација постаје интензивнија, по два пута дневно се чујемо са готово свим члановима породице са којима редовно одржавамо контакте и тада неретко разрађујемо логистику обављања набавки и достављања хране или размењујемо информације о епидемији. С друге стране, баке и деке су неретко усамљени и комуницирају са нама јер им недостаје да попричају са неким и имају било какву комуникацију. Нови облици комуникације се успостављају – све чешће користимо вибер видео-позиве (посебно са деком који живи сам, али и са тетком и сестром). Ово појачава тежину ситуације која онемогућава лични контакт са људима са којима је то било толико нормално до овог момента* (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство).

Анализом породичних прича идентификовано је да су праксе бриге и помоћи, комуникације и заједничких активности основни начини за проширивање породичних конфигурација изван домаћинства, посебно у првом истраживаном периоду, када су биле примењене мере ванредног стања у држави. Праксе бриге су повезане са забраном кретања старијима и потребом да им се обезбеди снабдевање намирницама и осталим потрепштинама.

> *И стара мајка и 2 два сина и њихове породице. Када избројим, нас је 10 са којима скоро сваки дан на различите начине искомуницирамо или неке дужности обавимо* (пензионерка, супруг пензионер, живе сами).

Анализа је показала да заједничке активности унутар породичног домаћинства укључују, наведено по учесталости појављивања: обедовање, разговарање, играње друштвених игара, праћење медиј-

ских садржаја, заједничке активности са дететом (у породицама са децом млађег узраста), бригу о кућном љубимцу, заједничко обављање послова у кући и набавке (парови без деце, посебно млађи) те заједничке спортске активности (ако постоји двориште).

У писаним исказима учестало се помиње тема хране у вези са којом се одвија значајан део свакодневних породичних пракси – набавка[3], припрема оброка, учење кувања, обедовање, размена оброка. Заједничко обедовање се највише помиње као новоустановљена или интензивирана породична пракса унутар породичног домаћинства и даје јој се посебан значај.

> *Сваки ручак обедујемо заједно. То подразумева понекад да више чланова кува или помаже. То је време и кад се сабирају утисци од тог дана или се препричавају догађаји из претходног* (мајка самостална уметница ради од куће, отац приватник ради ван куће, троје одрасле деце, инокосно домаћинство).
>
> *Новина у овој ванредној ситуацији, лепа новина, је то што сада ујутро и радним данима заједно пијемо чај, кафу и доручкујемо, а и ручак нам је сваког дана заједнички, у исто време. Због обавеза и уопште динамике дневног живота свих чланова породице, то радним данима раније није било могуће* (мајка лекарка ради ван куће, отац ради од куће, адолесцентно дете, инокосно домаћинство).

Окупљање око трпезе добија значење породичног ритуала у свакодневици породица (Morgan, 1996), какво је пре пандемије имао за сродничку породичну конфигурацију заједнички недељни ручак, који се одвијао углавном у домаћинствима старијих чланова. Да би се ритуал одржао, у новим околностима, та породична пракса је модификована тако да су старији спремали обед за све, а обедовало се у одвојеним домаћинствима.

> *Имали смо институцију породичног ручка, срећни смо били што смо га вратили на одређено време. Сада смо задржали спремање ручка, али они долазе са својим посудама за храну, углавном су то синови, понекад доведу и унуке. Нема пуно задржавања, размене се информације...* (пензионерка, супруг пензионер, живе сами).
>
> *Такође, таста често спрема оброке и за нас и за породицу своје друге ћерке. Ова пракса је постојала и раније, али је сада интензивранија и донекле замењује ручкове које смо ми организовали за родитеље*

3 На значај хране у свакодневним праксама указано је у анализама образаца набавке хране у истраживању које су током првог таласа пандемије у Србији спровели истраживачи Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду (Ristić, Pajvančić Cizelj & Čikić, 2020).

или одласке код њих на ручак (стручњак самозапослен, супруга и он раде од куће, без деце, инокосно домаћинство).

Као заједничко обедовање, и друштвене игре добијају значај породичних ритуала.

Ми до сада никад нисмо имали неки посебну навику где би сви заједно проводили време радећи нешто, али од како је уведено ванредно стање у нашој земљи и како смо се сви нашли са вишком слободног времена, ми смо одлучили да уведемо вече друштвених игара. Скоро сваки дан ми завршимо тако што поставимо таблу за монопол, капитал или човече не љути се и одиграмо барем једну партију. А уколико нико није расположен за то, онда бака изнесе карте и учи нас играма које је она играла са својим другарима на селу кад су били млади (младић студент, вишегенерацијска породица са двоје одрасле деце).

Породице са млађом децом предшколског и школског узраста извештавају о интензивирању заједничких активности оба родитеља са дететом или децом – игре, различитих креативних активности и учења, које их међусобно зближавају.

Код нас су само све заједничке активности сада интензивније. Тата, мама и деца – играмо се у дворишту спортских игара, мало помажемо/одмажемо у радионици. У кући сви заједно певамо, читамо и одиграмо свако у својој улози неку бајку. Облачимо лутке, возимо аутиће... спремамо храну... много тога заједно. Разлика је што неке активности сада радимо код куће: учимо правилан изговор (у одсуству логопеда), радимо домаће задатке које добијамо из вртића... Све је много интензивније (мајка ради од куће, отац без посла, двоје предшколске деце, функционално проширена породица).

Родитељи имају прилику да боље упознају своје дете, али и оно њих (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство).

Разговор се веома често помиње као једна од заједничких активности међу укућанима, било сам за себе или уз заједничко праћење медијских садржаја. Испитаници посебно наглашавају значај учестале комуникације на даљину са особама које идентификују и доживљавају као чланове породице а живе одвојено. У контексту осујећеног личног контакта, тај вид комуникације се често приказује као пракса бриге и емоционалне подршке.

Ето, иако сваког дана разговарамо, тешимо се, пазимо се, шаљемо смешне слике, музику, поезију једни другима, сви јако патимо (сама мајка, живи са ћерком, током ванредног стања на студијском боравку у иностранству, одвојена од ћерке и других чланова породице).

Уз увођење дигиталних технологија, развијају се иновативне праксе заједништва и блискости – осим разговора, уз видео се играју друштвене игре и обављају мали свакодневни ритуали.

> *Својих пар пријатеља видим као део своје породице, са њима се свакодневно чујем, практикујемо готово сваки дан оно што смо назвале „време за видео-кафу“ где свака од нас укува кафу, направимо видео-позив и на тај начин разговарамо као што бисмо да смо се окупиле „негде напољу“* (девојка, живи са родитељима, братом и баком, студира у другом граду).

> *Радили смо фискултуру, комуницирајући преко Скајпа, сваки дан, 50 дана, од 8.30 око пола сата. Фискултуру су радили: обе баке, старији син са ћеркама и млађи са девојком. [...] Сви учесници/фискултурници су са ентузијазмом учествовали у вежбама, имајући у виду да породица није спортски оријентисана, ово је било баш драгоцено искуство. Била је то физичка рекреација, али и комуникација која је пријала као почетак дана у кући* (две сестре пензионерке, инокосно домаћинство).

Многи искази испитаника указују на значај праксе бриге, комуникације и заједничких активности за повећање блискости и јачање солидарности унутар породичног домаћинства и шире породичне конфигурације.

> *Кад им однесем намирнице, сваки други дан, напуним се њиховим осмесима и позитивном енергијом (без улажења у њихов стан). Мислим да никада до сада нисам до краја била свесна колико је дух који негују изузетан и колико сам захвална што их имам, баш такве. Не само да ми нису терет, него су често управо они ти који подигну моје расположење или забаве преко телефона моју ћерку када јој је досадно. Прилично сам сигурна да нам разговори, иако и даље прилично кратки, никада нису били садржајнији и брижнији* (сама мама, са ћерком школског узраста, ради од куће).

> *И пасивне активности, попут гледања филмова и серија, раде се заједно. Осети се доза веће солидарности и блискости, сличан осећај из детињства и времена НАТО бомбардовања, када је спољна опасност појачавала кохезију* (млада жена, живи с родитељима и братом, сестра у иностранству).

Више испитаника је указало на то да се понављањем заједничких активности обезбеђује нарушена рутина свакодневног и смањује осећај анксиозности, доминантан посебно у првој фази истраживања – првом таласу пандемије вируса корона у Србији.

> *Чујемо се тад и тад, тад и тад гледамо квиз (Слагалица, Потера, ту се одиграва блага конкуренција између тате и мене, ко зна боље да одговори на питања из квиза), слушамо стару музику свако вече (вече се*

некако углавном састоји из сећања на стара времена, углавном их отац и мајка иницирају), карте се играју три пута дневно по три партије, тад и тад ћаскамо са комшијама. Чини ми се да је то нека реакција на осећај хаоса, покушавамо навикама да створимо осећај реда у њему (млад одрастао, незапослен, живи с родитељима, а привремено, током пандемије, и с баком).

На нивоу заједничких породичних пракси могу се уочити разлике између два таласа истраживања, повезане с измењеним контекстом који су креирале државне мере контроле епидемије. С обзиром на то да у децембру 2020. године нису постојали забрана ни ограничење кретања ниједне категорије становника, осим старијих у установама заштите, праксе бриге се углавном сужавају на чланове домаћинства, а обнављају се оне које су биле ритуалне у породичној конфигурацији, као што је заједнички обед викендом.

Оно што се променило је што смо одлучили да у њих укључимо и моју бабу. Тако да се сад једном или два пута месечно сви окупимо, уз ношење маски. Заједничке породичне активности се углавном врте око хране и углавном се дешавају викендима, као што сам већ споменуо (стручњак, ради од куће, партнерка студира, млади пар у кохабитацији).

Укидањем забране кретања током ноћи и викендом укључују се заједничке активности ван дома – шетње, излети, посебно у породицама с млађом децом, али не и посете које и даље носе велики ризик у изразито неповољној епидемиолошкој ситуацији.

Доживљај промена у породичном животу[4]

Почетак првог таласа пандемије и ванредно стање били су изразито стресни периоди, о чему извештавају писани искази многих испитаника. Напетост и страх су активирали постојеће разлике и узроковали учестале сукобе у породици.

Бака је искрено уплашена и види се да је доста исцрпљена, тата и ја смо само емотивно истрошени од породичних конфликта и немира са телевизије и панике других, мајка је у неком стању религијске еуфо-

4 Тај аспект „породичних прича“ је изузетно богат садржајима, који су диверзификовани у односу на нека индивидуална обележја статуса испитаница/ка и њихових породица, што захтева и заслужује развијену и детаљну анализу и интерпретацију коју обим овог рада не дозвољава. Определила сам се, стога, за уопштенији приказ неких основних образаца који су идентификовани у анализи, са фокусом на породичне односе и њихову динамику.

рије и паркоси. Изразито смо нервозни и борбени. Сваки дан нам делује исто, па нас то доводи у неко стање дезоријентисаности. Једва чекам да овај ужас прође (млад одрастао, незапослен, живи са родитељима, а привремено, током пандемије, и са баком).

Осим суочавања са непознатом болешћу, нови обрасци свакодневног живота – измењени обрасци радних аранжмана, школовања и снабдевања[5], били су извор појачане тензије у породичним односима. Испитаница објашњава троструки извор фрустрација: одлазак супруга на рад ван куће, прилагођавање на праћење наставе од куће (дететово оспоравање мајчиног ауторитета и њена фрустрираност због тога што нема стрпљење ни дидактичке вештине), а потом и сложени хигијенски поступци повезани са куповином и чувањем намирница.

У сва три случаја фрустрација је долазила од тога што се радило о ситуацијама са којима се до сада нисмо суочавали и које су захтевале рутинизиране праксе које би редуковале изворе неизвесности. Процес успостављања тих образаца такође је био извор сукоба између чланова породице и преговора око тога шта је неопходно радити, а шта није, чега се морамо обавезно придржавати, а шта је опционо (шта је претерано, а шта није). Једном када су дати обрасци испреговарани, успостављени и прихваћени, ове ситуације нису више представљале важан извор проблема у комуникацији (жена стручњак, она и супруг раде од куће, једно дете школског узраста, инокосно домаћинство).

Извор унутарпородичних сукоба било је и долажење до решења о подели заједничког, понекад скученог, простора за обављање индивидуалних активности, посебно у породицама где су се рад и учење обављали од куће, као и о постављању временских граница – које је време неопходно за индивидуално, а које време је заједничко. Обоје цитираних испитаника потенцирају успостављање рутине у областима свакодневице које су производиле анксиозност и у заједничким активностима доколице[6], које су уносиле „осећај реда у хаос“ и „смањивале неизвесност“. Једном када су породичне праксе стабилизоване, доминантна је била потреба за повећањем блискости путем описаних пракси солидарности, које су потиснуле породичне конфликте. Често је приказивано осећање задовољства због новонастале прилике да се више времена проводи заједно у истом простору, што

5 Квантитативно (Ristić *et al.*, 2020) и квалитативно истраживање (Чикић & Билиновић Рајачић, 2020), спроведена у време првог таласа пандемије, такође указују на анксиозност због отежаног снабдевања.

6 Цитат у претходном делу текста.

сажето описује исказ једне запослене мајке двоје млађе деце: „За крај, дефинитивно имамо више времена за породицу, кувам сваки дан, можемо заједно да гледамо филмове с децом, а имамо и времена за себе. Чини ми се да смо после дуго времена поново породица."

У периоду када је спровођен други талас истраживања – у децембру 2020. године, контекст је постао познатији, свакодневица је рутинизирана и обновљени су неки њени аспекти (кретање, снабдевање и слично): „Сада имамо успостављене рутине и у том смислу све некако делује далеко нормалније него тад" (сама мама, са ћерком школског узраста, ради од куће).

Болест је „демистификована", иако је ризик од заражавања реално био већи, а знатан број испитаника/ца је имао примарно искуство разбољевања, па чак и умирања блиских особа. Болест у породици је редуковала контакте и заједничке праксе бриге, изазвала осећања изолованости и усамљености, као и страх од разбољевања.

С друге стране, исказани су навикавање и нормализација кризе са ограничењима смањивања ризика од разбољевања.

> *Период април–мај је био у већој мери „заустављање" животних активности. Сада јесте све много ограниченије него што је било пре короне, али се свако снашао да оно што му је важно ради уз све прописане мере* (мајка самостална уметница ради од куће, отац приватник ради ван куће, троје одрасле деце, инокосна породица).

Амбиваленција у породичнима односима у том периоду се показује као презасићеност заједничким временом у затвореном породичном дому и потреба за индивидуализацијом пракси, али и обнављањем ритуала у породичној конфигурацији, о чему је раније било речи.

> *Ужелимо се једни других, свако у дану има неку активност ван куће, па и ћерка, свако у дану има период кад је сам. Имамо неки привид старе свакодневице. [...] Како се живот вратио у нормалу у већини сегмената, све је мање заједничких активности преко недеље, углавном су викенди резервисани за то. И понављам, и то нам прија, дефинитивно ми дан у ком смо 24 h нераздвојни није природан* (жена стручњак, она и супруг раде ван куће, инокосна породица са малим дететом).

> *Постоји одређена психолошка разлика, утолико што су у пролеће преовлађивали више неизвесност и уплашеност, а сада доминирају сморeност и безнађе. Помало смо досадили једни другима, што се гледамо сваки дан, по цели дан* (жена стручњак, она и супруг раде од куће, син студент, инокосна породица).

Закључна разматрања

Истраживање је показало да се у специфичним контекстима, каква је криза изазвана пандемијом болести, породичне конфигурације проширују посебним породичним праксама. Потврђена је претпоставка да у породичним конфигурацијама постоји солидаристички потенцијал који се активира и интензивира у тренуцима акутне потребе (Silverstein & Bengtson, 1997). У истраживаном контексту, породична солидарност се испољава посебно у праксама бриге, на шта указују и друга домаћа истраживања (Ristić *et al.*, 2020: 531; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020), и утешитељским праксама комуникације на даљину.

Анализе су показале да су интензивиране породичне праксе заједништва, са приписаним и приказаним значајем и значењем породичних ритуала. Њима се ствара и јача породична солидарност, обезбеђује дистинктивност породичног и рутинизација којом се смањује анксиозност (Giddens, 1984) проузрокована неизвесном и ризичном свакодневицом у периоду пандемије. Показало се да посебан значај имају праксе повезане са храном – обедовање за унутарпородично припадање и блискост, а дељење хране – као ритуал који дефинише ко припада породици (породичној конфигурацији) изван домаћинства (Morgan, 1996: 158).

Налази овог истраживања потврђују да постоји амбиваленција између солидарности и конфликта у породичним односима (Lüscher & Pillemer, 1998; Connidis & McMullin, 2002), као и да се динамика између блискости и тензија исказује на различите начине, зависно од глобалног контекста пандемије и локалног контекста примењених институционалних механизама и мера епидемиолошке заштите. У раном периоду повезаном са ванредним стањем, конфликти изазвани повишеном анксиозношћу због непознате ризичне ситуације те развијањем нових породичних пракси управљања здравственим ризиком, снабдевања, рада и учења и са њима скопчане расподеле времена и простора, постепено бивају потиснути описаним праксама заједништва. У другом истраживаном периоду пандемије, амбиваленција се приказује као тензија између засићења заједничким и потреба за индивидуализацијом свакодневног живота чланова породице. Ово експлораторно истраживање указује на то да је амбиваленцију интергенерацијских односа неопходно истраживати и тумачити унутар одређеног друштвеног контекста, уз захтев да се њене анализе повежу са структурним факторима положаја појединаца и породица (Connidis & McMullin, 2002).

Пригодни узорак који је хомоген по структурним обележјима испитаника представља методолошко ограничење које не допушта анализе неједнакости, ни родне, на које указују друга истраживања из истог периода (Ristić *et al.*, 2020; Чикић & Билиновић Рајачић, 2020; SeConS, 2020), ни стратификацијске, ни специфичних ризика којима су изложене породице чији су чланови имали радну обавезу или остали без посла и прихода. Ова експлораторна анализа указује, међутим, на могући правац развијања истраживања породичног живота у специфичним друштвеним околоностима.

Литература

Clarke, E. Preston, M., Raskin, J. & Bengtson, V. (1999). Types of Conflicts and Tensions between Older Parents and Adult Children. *The Gerontologist 39*(3): 261–270.

Connidis, I. A. & McMullin, J. A. (2002). Sociological Ambivalence and Family Ties: A Critical Perspective. *Journal of Marriage and Family 64*(3): 558–567.

Чикић, Ј. & Билиновић Рајачић, А. (2020). Породичне праксе у доба пандемије и ванредног стања – женска перспектива. *Социолошки преглед 54*(3): 799–836.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Lüscher, K. & Pillemer, K. (1998). Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family 60*(2): 413–425.

Morgan, D. H. J. (1996). *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.

Morgan, D. H. J. (2011). *Rethinking Family Practices*. London: Palgrave Macmillan.

Ristić, D., Pajvančić Cizelj, A., Čikić, J. (2020). COVID-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic. *Sociologija 52*(4): 524–548.

SeConS (2020). *Ekonomija brige u vreme pandemije COVID-19 i mera za njeno sprečavanje u Srbiji*. Dostupno na: https://www.secons.net/files/publications/119-publication.pdf

Silverstein, M. &Bengtson, V. L. (1997). Intergenerational Solidarity and the Structure of Adult Child–Parent Relationships in American Families. *American Journal of Sociology 103*(2): 429–460.

Widmer, E. (2006) Who are My Family Members? Bridging and Binding Social Capital in Family Configurations. *Journal of Social and Personal Relationships 23*(6): 979–998.

Smiljka Tomanović*

FAMILY PRACTICES AND SOLIDARITY DURING COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA

Qualitative Analysis of „Family Stories“

The paper presents an interpretation of certain aspects of family life in Serbia within the context of risk everyday life through current concepts of sociology of families. It is based on exploratory qualitative analysis of 165 „family stories“ written by the respondents during two periods of COVID-19 pandemic in April-May and December of 2020. It explores the changes in family configurations, family practices of belonging, and the ambivalence dynamics between family solidarity and conflicts. Analysis has revealed that care practices widen family configurations during the times of crisis pointing at their solidarity potential. Practices of belonging have the significance and meaning of family rituals, which provide closeness, distinctiveness of family, as well as the routine that reduces anxiety. Ambivalence between family solidarity and conflicts has been contextualized, since it displays differently during the two periods of the pandemic.

Key words: family practices, family configurations, COVID-19 pandemic, solidarity, intergenerational ambivalence

* Smiljka Tomanović is Full Professor at the Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, where she teaches courses about family life, youth, and childhood at undergraduate and postgraduate studies of sociology. Contact: *stomanov@f.bg.ac.rs.*

Мина Петровић*

ГРАДОВИ И ПАНДЕМИЈА КОВИДА 19: ПРИМЕР БЕОГРАДА

Апстракт: Први део текста бави се изазовима са којима се суочавају градови током пандемије ковида 19, ослањањем на принципе резилијентног и одрживог града, с посебним акцентом на социопросторне неједнакости, дистинктивност просторних пракси виших/средњих слојева те рањивост сиромашних људи и подручја. Та анализа је уједно и оквир разматрања искуства пандемије у Београду у другом делу текста, на основу налаза онлајн анкете са представницима академске заједнице у Београду и контекстуално релевантних података о ставовима и активностима градске управе. Анкетни подаци указују на карактеристичне промене просторних пракси средње класе током пандемије у посматраном сегменту београдске популације, док предузетничка и неолиберална оријентација градске власти потпуно занемарује еколошке и социјалне ефекте које пандемија (може да) има на град.

Кључне речи: пандемија, ковид 19, град, универзитетски наставници, градска управа

Увод

У свету је преко 90% случајева заразе вирусом корона регистровано у урбаним насељима, а више од 1.500 градова погођено је овом пандемијом (Acuto *et al.*, 2020), те се отвара питање изазова са којима се суочавају градови у контексту пандемије, чему је посвећен први део овог текста, са специфичним нагласком на социопросторне неједнакости и напоре да градови постану резилијентнији односно економски, социјално и еколошки одрживији. То је уједно и оквир разматрања искуства пандемије у Београду у другом делу рада, који се заснива на резултатима истраживања релевантних просторних пракси наставника-сарадника запослених на Универзитету у Београду

* Редовна професорка социологије на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, где на свим нивоима студија предаје курсеве посвећене социологији простора; контакт: *mipetrov@f.bg.ac.rs*.

и Универзитету уметности у Београду, као и на контекстуалним информацијама о активностима и ставовима градске управе током пандемије. У закључном сегменту указује се на то да се, у складу са особеностима стамбене и урбане политике Београда, у испитиваном узорку испољавају пандемијом условљене модификације просторних пракси, карактеристичне за више/средње класе, као и да изостају размишљања испитаника о њиховим трајнијим променама. С друге стране, указује се на то да градска власт приступа пандемији ковида 19 као тренутној абнормалности те да запоставља еколошке и социјалне, а неретко потцењује и здравствене и економске аспекте пандемије. Отуда је реално очекивати да ће пандемија допринети продубљивању постојећих и генерисању нових социопросторних неједнакости у Београду.

Градови пред изазовима пандемије: ка новој урбаној реалности?

На основу електронски доступних академских радова и дискусија, овај одељак има циљ да наведе кључне теме разматрања пандемије ковида 19 из урбане перспективе.[1] Иако су дужина трајања пандемије и процена будућих пандемијских ризика још неизвесне, сматра се да пандемијом условљене промене могу имати дугорочне ефекте по урбани начин живота, основне градске функције/садржаје па и саму будућност градова и њихове просторне моделе – компактни наспрам децентрализованог (Florida & Rodríguez-Pose & Storper, 2020). Осим тога, указује се на потребу да се повежу напори да град постане резилијентан на природне катастрофе са принципима одрживог града[2] (Eltarabily & Elghezanwy, 2020).

Пандемија је покренула дискусије којима се преиспитује идеја компактног града[3] јер њена одрживост зависи од успешног спро-

1 Без амбиције да се квантификује заступљеност појединих тема посвећених граду и пандемији ковида 19, у претрази часописа са слободним приступом или преко Кобсона коришћене су кључне речи: „град“, „урбани систем“, „урбано“, „пандемија ковида 19“.

2 Појам одрживи град односи се на дугорочно унапређење квалитета живота и уравнотежено функционисање градског система у све три кључне димензије: еколошка, социјална и економска. Управо зато што се развој често своди на константан економски раст, посебно се инсистира на томе да одрживи урбани развој треба дугорочно да унапређује социјално и еколошко здравље градова (Wheeler, 2003), а да резилијентност градова не може да се сведе на техничко питање развоја урбане инфраструктуре (Kaika, 2017).

3 Идеја компактног града доминира урбанистичком праксом развијеног света последњих деценија 20. века, а подстакнута је процесима деиндустријализације

вођења епидемиолошких мера у условима високе концентрације становништва. У том смислу, указује се на потребу да се диверзификују транспортне опције и редизајнирају градске улице у складу са повећаном употребом бицикла или пешачења, да се обезбеде адекватне зелене површине и отворени простори за боравак и рекреационе потребе грађана итд. Уз то, редоместификација активности које се уобичајено препуштају другим институцијама (школе, вртићи и сл.) или одвијају у другим просторима (пословни простор, позоришта, биоскопи, шопинг центри, теретане и сл.) мења критеријуме процене стамбеног простора, не само унутрашњег већ и оног који је битан за боравак и дружење напољу (терасе, баште, зелене површине) (Kajdanek, 2020). То може подићи атрактивност субурбаних локација, посебно у светлу сазнања да би велики део оних који су стекли искуство рада од куће наставили са таквом праксом, бар делимично (Batty, 2020). Наратив о тенденцији трајног напуштања градова међу припадницима више/средње класе (нова сервисна класа – стручњаци – бели оковратници) постоји у градовима Северне Америке и Европе, премда подаци на тржишту некретнина нису потврдили да је реч о тренду великих размера (Florida & Rodríguez-Pose & Storper, 2020). Зависно од контекста, међутим, у неким европским градовима, посебно постсоцијалистичким, израженија је тенденција привременог напуштања градова међу припадницима више/средње класе, ради боравка у викендицама (Kajdanek, 2020), док потреба да се избегне јавни транспорт може подстицати и њихову намеру да живе ближе центру, што иде у прилог идеји компактног града (Florida & Rodríguez-Pose & Storper, 2020). Све те стратегије, међутим, указују на то да пандемија подстиче репродуковање подељене социопросторне реалности савремених градова, односно приватни ескапизам (Curran, 2013)[4] виших слојева у субурбију или центрификацијом[5] стимулисано концентрисање на централним градским подручјима.

и урбане ревитализације централних градских подручја те све већим проблемима еколошке и економске одрживости због претеране субурбанизације (велике дистанце дневних миграција и ослањање на приватни превоз, превелике инвестиције у комуналну инфраструктуру и сл.) (Batty, 2020).

4 То је стратегија просторног или приватног ескапизма карактеристична за више слојеве, а обележава је просторна мобилност којом се превазилазе ограничења непосредног окружења (Curran, 2013).

5 Субурбанизација је првобитно била повезана са резиденцијалним преференцијама средњих и виших слојева, односно са њиховим „бегом из града“ у потрази за еколошки погоднијим локацијама и пространијим стамбеним простором, у фази зреле индустријализације градова развијеног света, средином 20. века. Са деиндустријализацијом градова, резиденцијалне преференције виших и средњих слојева поново се окрећу централним градским подручјима, на који-

Иако се први пут у историји једна пандемија догађа у условима широко доступне алернативе односима лицем у лице, сматра се да виртуелна повезивања и дружења, као и укључивања у друштвена и културна догађања, не могу да замене урбане вибрације непосредног присуства/искуства у такозваним трећим просторима у граду – који нису ни приватни (дом) ни пословни, као што су барови, ресторани, теретане, фризерски салони, тржни центри, биоскопи, позоришта и сл. (Low & Smart, 2020). Међутим, у мери у којој ризик од пандемије постаје трајна варијабла, очекивани пораст трошкова због виших хигијенских и безбедносних стандарда и неопходне логистике за њихово спровођење, те смањења капацитета у броју посетилаца/корисника трећих или пословних простора, отвара и питање коме ће неки градски простори/садржаји бити доступни. То указује на могући пораст социопросторних неједнакости (Florida & Rodríguez--Pose & Storper, 2020), односно класно-слојне дистинктивности просторних пракси зависно од тога да ли се (на пример, куповина или праћење културних садржаја) реализују у реалном или виртуалном простору, јер се носиоци високог културног и економског капитала ослањају на ауратичност реалних простора (Savage *et al*., 2005).

Посебна пажња се поклања и изразитој рањивости сиромашних градских подручја (суседства – сламови, фавеле, нехигијенска насеља) у којима комбинација чинилаца (недоступност комуналне и социјалне инфраструктуре, велика густина насељености, високе стопе сиромаштва и незапослености) онемогућава примену прописаних епидемиолошких мера (физичка дистанца, хигијена, здрава исхрана, благовремени одлазак код лекара итд.) (Wade, 2020).[6] Указује се на потребу да се јавне инвестиције (пре)усмере ка отклањању сламова јер подизање квалитета инфраструктуре свих становника повећава отпорност (резилијентост) градова и на друге ризике, као што су они условљени климатским променама (Jon, 2020), који далеко демократичније погађају и богате и сиромашне и умногоме обесмишљавају стратегије приватног ескапизма богатих (Бек, 2001). Осим тога, подстиче се и обезбеђивање склоништа за бескућнике, мигранте, жртве породичног насиља, друге рањиве групе и увођење мораторијума на све поступке прислиног исељавања током пандемије (Sharifi & Khavarian-Garmsir,

ма се некадашњи индустријски објекти и са њима повезани садржаји конвертују у луксузно становање, пословни простор, објекте културе или других забавних и услужних садржаја, постепено потискујући ниже слојеве из центра града (Петровић, 2009).

6 Светска банка је упозорила да више од милијарду људи у свету живи у неформалним урбаним насељима (суседствима), те да очекује нови талас од педесетак милиона људи који ће се услед пандемије ковида 19 суочити са сиромаштвом у урбаним срединама (Acuto *et al*., 2020).

2020). Значајан фокус је стављен и на потребу оснаживања иновативних и креативних иницијатива и пракси од виталног значаја за одговор на ризике и опоравак од пандемије, као што су, на пример, локални ланци производње и снабдевања храном (Kareem, 2020). Охрабрују радови који указују на то да су многи светски и европски градови током пандемије уложили напоре да преиспитују своје развојне приоритете како би здравствену перспективу наметнуту пандемијом интегрисали у систем планирања и обликовања еколошки, социјално и економски одрживијих градова (Sharifi &, Khavarian-Garmsir, 2020).

Искуство пандемије: пример Београда

Просторне праксе представника академске заједнице

У складу са претпоставком да је пандемијска криза „присилни експеримент“ који условљава промене свакодневних рутина у коришћењу стамбеног и других градских простора, које могу водити и мање или више сталним променама у стилу живота и рада људи у градовима (Florida, Rodriguez-Pose, 2020), онлајн анкета (Гугл упитник) са наставницима-сарадницима Универзитета у Београду и Универзитета уметности у Београду имала је циљ да идентификује релевантне просторне праксе испитаника и спремност да неке, пандемијом условљене модификације у понашању повезане са урбаним просторима прихвате и након њеног завршетка.[7] Наставници и сарадници државних универзитета у Београду одабрани су за истраживање јер су стручњаци препознати као носиоци релевантних промена у просторним праксама под утицајем пандемије те као хомогена друштвена група која поседује културни и економски капитал и има релативну сигурност радног статуса и прихода током пандемије.[8] Анкета је спроведена у периоду од 1. фебруара до 4. марта 2021. године, током којег су пристигла 223 попуњена упитника.[9]

7 Истраживање „Промене у начину живота условљене пандемијом: дискурси и праксе запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду“ реализовано је у склопу пројекта Филозофског факултета Универзитета у Београду *Изазови у сфери рада, породице, начина живота у контексту епидемије COVID-19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*.

8 Тако хомоген узорак онемогућава анализу међу класних и унутар класно-слојних разлика.

9 Структура анкетираних је уравнотежена у погледу пола, старости и научних области. Полна структура: мушки: 40,4%; женски: 59,6%. Старосна структура – преко 60 година: 7,6%; 51–60 година: 28,7%; 41–50 година: 29,1%; 31–40 година: 28,3%; 30 година и млађи: 6,3%. Научне области – природне науке: 22,9%; техничко-технолошке науке: 22,4%; (био)медицинске науке: 16,1%; друштвене науке: 20,2%; област уметности: 18,4%.

Искуство испитаника, до тренутка окончања анкете, обухвата период ванредног стања, од 15. марта до 7. маја 2020. године, које је уведено убрзо по откривању првих случајева заразе, током којег су на снази биле мере значајног ограничења кретања и потпуног затварања низа градских садржаја и функција,[10] и потоњи период сукцесивног попуштања/заоштравања мера са падом/порастом броја новозаражених особа. Од почетка маја 2020. године, јавни градски превоз је функционисао у пуном обиму, отворени су угоститељски објекти, тржни центри и вртићи, а крајем августа почели су да раде и биоскопи и позоришта. Од октобра је поново ограничено радно време угоститељских објеката и тржних центара, а иако је нова школска година почела комбинованим методом наставе – у школским клупама и онлајн, настава на универзитетима се готово потпуно пребацила на даљину/онлајн. Од јануара 2021. године отпочела је вакцинација, али је у фебруару број новозаражених био изразито висок те се очекивало и највеће пооштравање мера од укидања ванредног стања, што се догодило тек средином марта, након завршетка анкете.[11]

У Србији, као и у другим земљама, забележен је пораст опште солидарности за време пандемије (Павловић & Петровић, 2020), а суседи су (осим лекара и пријатеља) издвојени као актери у које грађани Србије имају највише поверења током пандемије ковида 19 (Pajvančić Cizelj & Ristić 2020). Иако је оправдано претпоставити да суседство током пандемије добија значај као арена у којој се практичном разменом добара и информација у непосредном стамбеном окружењу јачају односи међусобног уважавања, подршке, поверења и сарадње (Forrest & Kearns, 2001), искуство универзитетских наставника/сарадника то не потврђује. Наиме, налази указују на доминацију повлачења суседа у приватне просторе (табела 1), што није значајније променило оцену квалитета суседских односа пре и током панде-

10 Током ванредног стања редукован је јавни превоз, обустављен је рад предшколских, школских и високошколских установа, уведена је настава на даљину – онлајн настава, затворени су тржни центри, угоститељски објекти, биоскопи, позоришта, велики број запослених је радио од куће, ограничено је кретање осим ради неопходне набавке хране и лекова, шетања кућних љубимаца, бацања смећа, а потпуна забрана излазака из куће уведена је ноћу и викендом. Доступно на: http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=da885aaf-53e8–47b7-a4de-c6883b399ae6&actid=969551&doctype=og& abc=cba, приступљено 26. маја 2021.

11 Тада су и нижи разреди основних школа, као последњи са комбинованим методом рада, прешли на онлајн наставу. До попуштања овог сета мера долази почетком априла, а позитиван ефекат вакцинације и уведених мера уочава се тек почетком, односно средином маја 2021, када се и рад на овом тексту завршава. Доступно на: https://rs.n1info.com/vesti/krizni-stab-o-novim-merama, приступљено 26. маја 2021.

мије, која је готово идентична (6,67 односно 6,63)[12]. Такви подаци не изненађују јер суседство као социјална арена у савременом друштву не супротставља социјалну кохезивност и повлачење у приватност (Tonkiss, 2005), али ипак указују на неискоришћени подржавајући потенцијал суседства током пандемије, што може исходити и из недостатка заједничких простора (терасе, терени, зелене површине) адекватних за контакте у епидемиолошким условима, на шта упућују и добијени налази[13] као и чињеница да је управо реконцептуализација заједничких/јавних површина један од праваца размишљања о прилагођавању великих градова условима живота у ризику од пандемије (Florida, Rodriguez-Pose, 2020).

Табела 1. Промена суседских односа током пандемије

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству?	1	2	3	4
У мом суседству/згради суседи су почели да се окупљају у/на ходницима, двориштима, терасама.	74,0	15,2	7,6	3,1
У мом суседству/згради суседи су се повукли у своје станове/куће.	19,7	27,4	25,6	27,4

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

Већина испитаника/испитаница ради од куће онлајн, док приближно једна трећина испитаника мења режим рада у складу са епидемиолошком ситуацијом (табела 2). Рад од куће није потпуна новина за чланове академске заједнице, али онлајн настава и учешће на онлајн конференцијама и састанцима јесте па може условљавати напетости због ограничења стамбеног простора и/или активности других чланова породице/домаћинства. Добијени налази потврђују те претпоставке (табела 3) јер је просечан стандард становања испитаника, као и у Београду уопште, релативно скроман (Petrović, 2013).[14]

12 На питање – *како бисте оценили квалитет суседских односа у Вашем суседству пре и током пандемије*, испитаници су давали оцене од 0: односи су били веома лоши, до 10: односи су били одлични.

13 Огромна већина испитаника живи у колективном типу становања (90,6%), а статистички значајна повезаност утврђена је између постојања заједничке терасе или дворишта и мањег повлачења суседа у приватне просторе (Cramer's V = .261, sig = .023).

14 Иако у просеку испитаници располажу са 26,2 m^2 стамбеног простора по члану домаћинства, готово половина (49,5%) има 15–25 m^2 по члану домаћинства, а 12,9% и мање од 15 m^2, док 39,8% испитаника живи у условима настањености са више од једном особом по соби. Грађење станова мање површине и собности

Табела 2. Рад од куће: заступљеност

Која од наведених ситуација одговара Вашој?	**Укупно**
Углавном све радим од куће онлајн.	55,2
Углавном радим онлајн из кабинета на факултету/институту.	10,3
Кад год епидемиолошка ситуација дозвољава, радим уобичајено, као и пре пандемије.	27,8
Радим уобичајено, као и пре пандемије, јер мој посао није могуће обављати онлајн.	6,7
Укупно	100,0

Недовољно повољни услови за рад од куће значајног сегмента испитаника и чињеница да је квалитет наставног процеса у великој мери утемељен у односима „лицем у лице" појачавају осећај недостајања одласка на посао (изражен у већој/великој мери код 49,7% испитаника) и не подстичу намеру да се повећа обим посла који се обавља онлајн од куће и након пандемије, о чему уопште или значајније не размишља 66,9% испитаника (табела 3).[15]

Табела 3. Рад од куће: услови, ефекти и намере

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству – намери?	1	2	3	4
Задовољан/а сам простором који имам за рад од куће.	11,2	34,5	30,5	23,8
Напет/а сам због активности других чланова домаћинства током извођења онлајн наставе, састанака, видео-конференција и сл.	37,7	29,6	21,5	11,2

тековина је социјалистичке стамбене политике која је ограничавала максимум стамбеног простора најпре на 15 m^2, потом на 20 m^2, а затим на 25 m^2 по члану домаћинства у дистрибуцији станова, чиме је утицала и на стандарде градње, док је у постсоцијалистичком периоду тржиште доминатан механизам који одређује те параметре у односу цене стана и расположивог дохотка домаћинства (Petrović, 2013). Сви оцењивани ставови о условима рада од куће показују статистичку повезаност са стандардом становања – што је он нижи, и оцене су лошије. На пример, повезаност расположиве стамбене површине и првог става у табели 3: Cramer's V = .348, sig = .000; и другог става: Cramer's V = .338, sig = .000; и трећег става: Cramer's V = .309, sig = .000. Статитистички значајна повезаност постоји и између пола испитаника и другог става, што показује да рад од куће зависи и од расположивог простора и од поделе рада у домаћинству јер су жене склоније да тај став препознају као близак свом искуству (Cramer's V = .236, sig =.001).

15 У последња два става се губи статистички значајна веза између стандарда становања и добијених оцена.

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству – намери?	1	2	3	4
Активности других чланова домаћинства морају да се мењају када имам онлајн наставу, састанке, видео-конференције и сл.	30,0	28,3	21,5	20,2
Недостаје ми одлазак на посао.	22,9	27,4	30,9	18,8
Намеравам да повећам обим посла који обављам онлајн од куће и након пандемије.	33,6	36,3	22,4	7,6

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

Имајући у виду да је стамбена мобилност у Београду релативно ниска, у односу на искуство градова развијених земаља (Economic Commission for Europe, 2006), не изненађује податак да, у контексту пандемије, промена стана односно локације становања у Београду уопште није опција за 79,4% испитаника (табела 4). Уколико би неопходност онлајн наставе постала дугорочнија, уочено повлачење у приватне просторе на нивоу суседства и усложавање функција стамбеног простора могли би ићи у прилог генерисања потребе за адекватнијим стамбеним простором субурбаног типа. С друге стране, значајне разлике у квалитету живота између периферних и централних локација у Београду иду у прилог популарности компактног града, на шта указује и налаз да је опција промене локације стана заступљенија међу испитаницима који станују на периферним локацијама.[16]

Пандемијски услови, међутим, посебно за време ванредног стања и потпуног затварања, покренули су више од трећине испитаника (38,1%) да уточиште нађу ван Београда, највише у викендици или породичној кући у Србији (24,2%), док је током лета ван Београда боравило 66,8% испитаника, и то највише у викендици или породичној кући у Србији (39,9%), односно ван Србије (4,9%), док је туристички у Србији боравило 14,8%, а ван Србије 21,1%.[17]

16 Највећи број испитаника и станује у центру града (30,8%), на Новом Београду и Земуну (27,6%), као и у првом прстену око центра (26,2%), док 10,7% живи на периферним локацијама у оквиру континуираног градског ткива, а само 4,7% ван њега. Статистичка веза која показује да је намера да се мења локација чешћа међу испитаницима који станују на београдској периферији није јака али јесте индикативна (Cramer's V = .185, sig = .005).

17 Више је него очигледно да је поседовање куће-викендице ван Београда статистички значајно повезано са могућностима одласка из Београда у време карантина (Cramer's V = .252, p <.000), односно у пандемијом отежаним условима одласка на летовање (Cramer's V = .311, sig = .000).

Табела 4. Промене повезане са местом становања

У контексту пандемије, у којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству – намери?	1	2	3	4
Намеравам да купим – градим викендицу ван Београда.	75,8	14,3	7,2	1,4
Намеравам да променим локацију становања у Београду.	79,4	11,7	5,4	1,4
Намеравам да се одселим из Београда.	83,9	9,0	4,0	3,1

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

Податак да преко 54,6% испитаника има кућу или викендицу, пре свега у неком другом месту у Србији (39,3%) или на мору (9,3%), односно и у Србији и на мору (6,0%), рефлектује дугорочне ефекте социјалистичког стамбеног модела који је средњој класи у Београду обезбедио стан из друштвених средстава а индивидуалне стамбене инвестиције усмерио ка секундарном становању (Petrović, 2013) и релативно очуване везе са подручјем порекла (за оне који су пореклом ван Београда) у контексту закаснеле урбанизације друштва Србије (Ђурђев, 2015). Располагање тим ресурсима је великом делу испитаника омогућило стратегију приватног ескапизма током пандемије и свакако је смањило њихово интересовање за друге опције просторне мобилности (табела 4). Према налазима нашег истраживања, знатно је више испитаника напустило Београд у првом таласу пандемије (и ванредног стања) него у истраживању спроведеном на узорку који је обухватио целу популацију Србије (Божиловић & Петковић, 2020), 38,1% према 7,8%, што показује да живот у Београду као великом граду намеће далеко више изазова него у другим градовима у Србији. Податак да 33,2% испитаника није имало другог избора но да лето у пандемијским условима проведе у Београду свакако говори о значају адекватних зелених површина за здравији и безбеднији боравак у граду.

Када је реч о праксама повезаним са трећим просторима, забележени су значајан пад посете тржним центрима, позориштима, кафићима и ресторанима током пандемије и преусмеравање испитаника на дигиталне медије (пример, онлајн куповине) (табела 5), али и да испитаници немају намеру да такве праксе прихвате као сталне (и у области културе и у области куповине) (табела 6).[18]

18 О налазима у вези са том темом више у тексту Вере Бацковић и Милене Токовић „Утицај пандемије ковида 19 на стил живота припадника академске заједнице у

Табела 5. Учесталост посећивања трећих простора

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству?	1	2	3	4	5	Средња вредност
...ишли у тржне центре – пре пандемије?	0,4	17,0	35,0	38,6	9,0	3,39
...ишли у тржне центре – током пандемије?	17,0	53,4	21,5	7,6	0,4	2,21
...куповали онлајн – пре пандемије?	12,6	28,3	42,2	14,8	2,2	2,66
...куповали онлајн – током пандемије?	8,1	15,7	29,1	34,5	12,6	3,26
...одлазили у позориште – пре пандемије?	3,6	14,3	36,8	36,3	9,0	3,33
...одлазили у позориште – током пандемије?	78,0	11,7	9,4	0,9	0,0	1,33
...одлазили у ресторане – пре пандемије?	1,3	9,9	26,5	40,8	21,5	3,71
...одлазили у ресторане – током пандемије?	32,7	36,3	25,1	5,4	0,4	2,04
...одлазили у кафиће – пре пандемије?	2,7	11,2	20,6	39,0	26,5	3,75
...одлазили у кафиће – током пандемије?	24,2	41,7	23,8	7,6	2,7	2,23

Легенда: 1. Никад; 2. Веома ретко; 3. Ретко; 4. Често; 5. Веома често

Забележен је и значајан осећај недостајања боравка у реалним просторима, посебно у области културе (табела 6), што је разумљиво ако се има у виду да су културне (али и потрошачке) праксе повезане са специфичним просторним амбијентима обележје социјалне дистинкције носилаца високог културног капитала, које би могло и добити на значају са порастом трошкова у вези са тим просторима, у условима трајнијих ризика од пандемија.

Београду". У овом раду, због ограниченог простора, изостављена је тема мобилности испитаника, коју детаљно обрађује Јелисавета Петровић у тексту „Одржива урбана мобилност у контексту пандемије ковида 19: пример Београда".

Табела 6. Недостајање и намере – культурни садржаји и шопинг

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству – намери?	1	2	3	4
Недостаје ми атмосфера позоришта, биоскопа, концерата уживо.	5,8	22,9	26,9	44,4
Недостаје ми шопинг.	46,6	38,6	10,3	4,5
Намеравам да наставим да пратим културне садржаје онлајн (филсмки фестивали, позоришта, концерти, изложбе).	36,3	29,6	22,9	13,9
Намеравам да више купујем онлајн.	39,9	39,5	17,0	3,6

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

Када је реч о променама у сфери куповине, већина испитаника (55,5%) вратила се старим навикама након првог таласа (ванредног стања), а већинска модификација се односи на једнократну куповину веће количине робе како би се смањила учесталост одласка у продавнице (55,2%), што је стратегија која и иначе одговара материјално добростојећим групама у Србији, па и током пандемије (Pajvančić Cizelj & Ristić, 2020). У периоду ванредног стања – када су пијаце биле затворене, само 17% испитаника се снабдевало директно од малих произвођача, што показује да се у Београду нису значајније развили такви алтернативни ланци снабдевања.[19]

Активности и ставови управе града

Следом разматраних истраживања пандемије ковида 19 из урбане перспективе, пажњу је потребно усмерити и ка нивоу управљања градом. Став градске власти, као и републичке, померио се од негирања било каквих озбиљних ефеката епидемије, у време појаве првих случајева заразе, ка наглашавању проблема преоптерећеног здрав-

19 Испитаници су одговорима да–не показивали да ли се следећи ставови односе на њихово искуство: Након првог таласа, када смо морали да променимо начин куповине, вратили смо се старим навикама; Купујемо једнократно већу количину робе да бисмо смањили учесталост одлазака у продавнице; Током првог таласа, када нису радиле пијаце, мали произвођачи (сир, кајмак, поврће, воће), код којих иначе купујемо, достављали су нам робу.

ственог система те ка обезбеђењу ковид болница и вакцинације као решења за што брже „враћање у нормалност“ и санирање економских последица, које се истичу као примарне.[20] Тако заменик градоначелника Београда Горан Весић сматра да је једино важно да се вакцинише што већи број грађана и залаже се да се усвојене рестриктивне мере укину јер наносе велику штету привреди Београда.[21]

Пројекти, планирани или започети пре пандемије, не ревалоризују се, чак ни из перспективе истицаних економских последица. Заменик градоначелника Београда говори о планираном почетку изградње београдског метроа у новембру 2021. године, као да пандемије и негативних ефеката по привреду града нема.[22] У истом маниру најављује се издвајање средстава из буџета града за даљу џентрификацију и туристификацију централног градског подручја, као што је дотеривање фасада и улица на потезу изградње пројекта „Београд на води“, или за подизање нових споменика и сличних пројеката који улепшавају поједине делове града, али не подижу општи квалитет живота у Београду.[23] Чак и када најављује јавни увид за линијски парк од Бетон хале до Панчевачког моста, заменик градоначелника не налази за потребно да нови континуирани зелени појас бар декларативно повеже са прилагођавањем градске инфраструктуре ризику од пандемија,[24] иако се брига о јавним просторима и зеленим површинама сматра релативно јефтином стратегијом, која се може постићи и реактивирањем неискоришћених – запуштених места (Eltarabily & Elghezanwy, 2020). Подизање атрактивности града доминантан је дискурс градске власти, који исходи из предузетничке и неолиберале оријентације градске управе, типичне за периферијске/постсоцијалистичке урбане системе (Liviu & Druță, 2016). Сводећи бригу за окружење на ниво естетике, дискурс атрактивности града маскира императив профита којим се градска власт примарно руководи (Brand & Thomas, 2006), због чега се запостављају и захтеви грађана/цивилног сектора за

20 Доступно на: https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55279879, приступљено 25. маја 2021.

21 Доступно на: https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3315459-vesic-bolje-da-ljudi-sede-u-restoranima-nego-po-kucama, приступљено 26. маја 2021.

22 Доступно на: https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/3315459-vesic-bolje-da-ljudi-sede-u-restoranima-nego-po-kucama, приступљено 26. маја 2021.

23 Управо су такви пројекти и обележили активност градске власти током пандемије (отварање споменика Стефану Немањи и деспоту Стефану), https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55847007; https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56805332, приступљено 28. маја 2021.

24 Доступно на: https://www.republika.rs/vesti/tema-dana/279213/vesic-linijski-park-biti-ponos-beograda, приступљено 27. маја 2021.

одрживим односом према природним ресурсима у најављеним инвестиционим пројектима или пројектима који су у току.[25]

Осим здравственог и економског аспекта пандемије, градска управа се уопште не бави њеним еколошким или социјалним аспектима. Потпуно изостају теме ширења и сузбијања заразе у ромским, односно нехигијенским насељима. У контексту пандемије Роми се помињу само у покушају да се та популација укључи у процес вакцинације слањем мобилног вакцинационог пункта у ромска насеља, што је оцењено као позитиван али крајње недовољан потез власти.[26] Слично запостављање социјалних аспеката пандемије показује и игнорисање иницијатива цивилног сектора да се уведе мораторијум на присилна исељавања.[27]

Уместо закључка

Контекстуалне особености стамбене и урбане политике Београда доприносе да пандемијом условљене просторне праксе посматраног сегмента средње класе иду у прилог компактног града, а да се стратегије приватног ескапизма реализују привременим напуштањем града. И поред релативне ограничености стамбеног простора у односу на функционално усложавање којем је изложен током пандемије, испитаници, бар за сада, не размишљају о радикалнијим променама. Такве налазе треба посматрати и у контексту нешто либералнијег режима епидемиолошких мера у Србији и Београду (са изузетком периода ванредног стања) у односу на друге земље и градове у Европи, као и

25 Доступно на: https://rs.n1info.com/vesti/a636283-kosutnjak-seca-sume-gradjani-traze-obustavu-gradnje, приступљено 22. маја 2021; https://mondo.rs/Info/Beograd/a1350856/Gondola-beograd-_-Izgradnja-_zastoj-arheoloska-ispitivanja.html, приступљено 22. маја 2021.

26 Невладина организација „Опре Рома“ указује на то да је држава месецима упозоравала на значај прања руку у борби против вируса корона, али да се није потрудила да у ромским насељима постави цистерне и обезбеди услове за спровођење те основне епидемиолошке мере, односно да провери да ли се и како епидемиолошке мере могу спроводити у ромским насељима; https://rs.n1info.com/vesti/romi-i-korona-punkt-euprave-za-informacije-iz-nvo-poruka-kasno-ste-se-setili/, приступљено 24. маја 2021.

27 Активисти Здружене акције „Кров над главом“ више пута су тражили увођење мораторијума на принудна исељавања, указујући на то да су последице по људе који остану без дома много теже него пре пандемије. Број принудних исељења је највећи у Београду и Новом Саду; https://beta.rs/vesti/vesti-drustvo/129661-obustaviti-prinudna-iseljenja-tokom-pandemije; https://www.danas.rs/drustvo/prinudna-iseljenja-nisu-prestala/, приступљено 27. маја 2021.

порука власти да су успех Србије у набавци вакцина и вакцинација становништва гарант брзог враћања „у нормалност". Исказан осећај недостајања пракси повезаних са трећим просторима иде у прилог претпоставке да би оне могле постати значајније обележје социјалне дистинкције више/средње класе, са порастом са њима повезаних трошкова због будућих ризика од пандемије.

Насупрот искуства градова који теже да пандемију сагледају и као нову могућност за ресетовање постојећих политика и мера те наде истраживача да се редистрибутивна перспектива оснажује и „враћа" након предоминације предузетничког модела управљања градовима[28] последњих деценија (Eltarabily & Elghezanwy, 2020) пример Београда не даје основа за оптимизам. Понашање и ставови градске власти Београда остављају мало простора за холистичко промишљање о ефектима које пандемија (може да) има на градске садржаје и функције и дугорочно планирање града. Иако се талас појачане солидарности и осећај заједничке угрожености од вируса корона сматрају добром основом да живот у градовима постане инклузивнији (Acuto *et al.*, 2020), та шанса остаје неискоришћена па је у Београду реално очекивати продубљивање постојећих социопросторних неједнакости, ако не и настанак нових.

Литература

Acuto, M. *et al.* (2020). Seeing COVID-19 through an urban lens. *Nature Sustainability 3*(12): 977–978. doi:10.1038/s41893–020–00620–3.

Batty, M. (2020). Unpredictability. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Scie*nce *47*(5): 739–744. https://doi.org/10.1177/2399808320934308.

Бек, У. (2001). *Ризично друштво*. Београд: Филип Вишњић.

Божиловић, Ј. & Петковић, Ј. (2020). Социоурбани аспекти пандемијске кризе у Србији. *Социолошки преглед 54*(3): 837–863. doi: 10.5937/socpreg54–27603

Brand, P. & Thomas, M. J. (2005). *Urban Environmentalism Global change and the Mediation of Local Conflict.* Routledge.

Curran, D. (2013). Risk society and the distribution of bads: theorizing class in the risk society. *The British Journal of Sociology 64*(1): 44–62. DOI: 10.1111/1468–4446.12004.

28 Истраживања су показала да предузетнички модел управљања фаворизује добростојеће у односу на депривилеговане групе и запоставља дистрибутивне исходе примењиваних програма у односу на питања: ко су добитници и у којој мери обезбеђују директне користи свим становницима града у виду радних места, јавних услуга, инфраструктурних садржаја (Fainstein, 2010).

Ђурђев, Б. & Арсеновић, Д. (2015). Градско становништво и мрежа насеља. У: Никитовић, В. (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику: 64–73.

Eltarabily, S. & Elghezanwy, D. (2020). Post-Pandemic Cities – The Impact of COVID-19 on Cities and Urban Design. *Architecture Research 10*(3): 75–84. DOI:10.5923/j.arch. 20201003.02.

Economic Commission for Europe (2006). *Serbia and Montenegro, Country Profiles on the Housing Sector*. Geneva: Economic Commission for Europe, United Nations.

Fainstein, S. (2010). *The Just City*. Cornell University Press.

Florida, R. & Rodríguez-Pose, A. & Storper, M. (2020). Cities in a Post-COVID World. *Evolutionary Economic Geography* 20.41. https://ideas.repec.org/p/egu/wpaper/2041.html.

Forrest, R. & Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and neighborhood. *Urban Studies 38*(12): 2125–2143.

Jon, I. (2020). A manifesto for planning after the coronavirus: towards planning of care. *Plan. Theory 19*(3): 329–345. doi: 10.1177/1473095220931272.

Kaika, M. (2017). 'Don't call me resilient again!' *International Institute for Environment and Development* (IIED) *29*(1): 89–102. DOI: 10.1177/0956247816684763.

Kajdanek, K. (202). "Have We Done Well?" Decision to Return From Suburbia to Polish Cities in the Context of the COVID-19 Pandemic. *City & Society 32*(3), free access. DOI:10.1111/ciso.12354.

Kareem, B. (2021). Do global pandemics disrupt or seed transformations in cities? A systematic review of evidence. *Social Sciences & Humanities* 4: 100–138. Open Access. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291121000346.

Liviu, Ch. &, Druţă, O. (2016). The Specter of Zombie Socialism and the Rise of Neoliberalism in Post-Socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Geography and Economics 57*(4): 1–24. https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273.

Low, S. & Smart, A. (2020). Thoughts about Public Space During Covid-19 Pandemic. *City & Society 32*(1). Open access. DOI: 10.1111/ciso.12260.

Pajvančić Cizelj, A. & Ristić, D. (2020). COVID-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic. *Sociologija* LXII(4): 524–548. DOI: https://doi.org/10.2298/SOC2004524R.

Павловић, Н. & Петровић, Ј. (2020). Поверење и субјективна добробит у Србији за време пандемије: резултати истраживања. *Социолошки преглед 54*(3): 560–582. doi: 10.5937/socpreg54–27816.

Petrović, M. (2013). Serbia: A patchwork of Local Options. In: J. Hegeds, M. Lux, N. Teller (eds.), *Social Housing in Transition Countries*. Routledge: 244–261.

Петровић, М. (2009). *Трансформација градова*. Београд: Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет – Чигоја штампа.

Tonkiss, F. (2005). *Space, the City and Social Theory*. Oxford: Polity Press.

Savage, M., Bagnall, G., & Longhurst, B. (2005). *Globalization and Belonging*. Sage Publications.

Sharifi, A. & Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of the Total Environment* 749: 142–391. doi:10.1016/j.scitotenv.2020.142391

Wade, L. (2020). An unequal blow. *Science 368*(6492): 700–703. DOI: 10.1126/science. 368.6492.700

Wheeler, S. (2004). *Planning for Sustainability: Creating Livable, Equitable, and Ecological Communities*. London – New York: Routledge.

Mina Petrović*

CITIES AND THE PANDEMIC COVID-19: THE CASE OF BELGRADE

The first part of the text summarizes the challenges faced by cities during the pandemic COVID-19, relying on the concepts of a resilient and sustainable city, with special emphasis on socio-spatial inequalities, distinctive spatial practices of upper / middle classes, and vulnerability of poor people and areas. This analysis frames the second part of the paper, which deals with the pandemic experience in Belgrade, based on the findings of an online survey with university teachers, as well as contextually relevant information on city governance. Survey data indicate charasteristic pandemic-related changes in lifestyle and work practices of middle class within the observed segment of the Belgrade population, while the entrepreneurial and neoliberal orientation of the city government completely ignores the environmental and social effects that the pandemic may have on the city.

Key words: pandemic, COVID-19, city, university teachers, city governance

* Mina Petrović, Full Professor at the Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, where she teaches courses focused on sociology of space at undergraduate and postgraduate studies of sociology. Contact: *mipetrov@f.bg.ac.rs*.

Јелисавета Петровић*

ОДРЖИВА УРБАНА МОБИЛНОСТ У КОНТЕКСТУ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19: ПРИМЕР БЕОГРАДА

Апстракт: У раду се испитује утицај пандемије ковида 19 на ставове и праксе урбане мобилности у Београду. Основна претпоставка истраживања је да су се, услед промена у обрасцима рада и наметнутим ограничењима кретања, праксе урбане мобилности промениле. Анализе су засноване на подацима прикупљеним у онлајн истраживању ставова и пракси запослених у наставничким и истраживачким занимањима на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду (n = 223), спроведеном у фебруару 2021. године. Налази истраживања показују да укупно смањивање урбане мобилности може имати позитивне ефекте на животну средину. Међутим, промене у структури коришћених превозних средстава имају потенцијално негативан утицај, с обзиром на значајно смањење коришћења услуга јавног превоза, уз пораст употребе приватних возила и мање-више непромењено и релативно ретко коришћење алтернативних (еколошких) превозних средстава.

Кључне речи: урбана мобилност, еколошка одрживост, ковид-19

Увод

Светска здравствена организација је 11. марта 2020. године прогласила глобалну пандемију ковида 19. У већини земаља уведене су мере социјалне изолације и делимична или потпуна забрана кретања у оквиру и изван државних граница. Ниједна до сада забележена епидемија није произвела толико снажан потрес глобалних размера, из корена мењајући обрасце свакодневног живота, економију, културу и политику (He & Harris, 2020). Имајући у виду величину и драматичност промене, аутори су (пост)пандемијски свет окарактерисали као „нову нормалност“, искључујући могућност потпуног враћања на

* Јелисавета Петровић, доценткиња на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, контакт: *jelisaveta.petrovic@f.bg.ac.rs*.

старо (Sekkides & Vecchia, 2020). С друге стране, поједини аутори сматрају да ова криза може бити искоришћена и у добре сврхе, за темељно промишљање и промену капиталистичког система, чије су последице управо пандемија, климатске промене, раст социјалних неједнакости и сиромаштва (Connell, 2020). Као један од позитивних ефеката кризе коју је изазвао ковид 19, издвојило се смањење загађења ваздуха и емисија гасова са ефектом стаклене баште, услед опадања или заустављања привредних активности и смањења интензитета саобраћаја (Amsler, 2016; Chassagne, 2020). Иако се може десити да ти ефекти буду само привременог карактера, као што је то био случај са смањењем емисија угљен-диоксида у периоду Светске економске кризе (2008) (Höllerer *et al.*, 2018), ова криза пружа могућности да се промисли о променама (и настави са њима) у свакодневним обрасцима деловања које могу да допринесу већој еколошкој одрживости.

Намера овог рада је да се, на примеру промена у обрасцима урбане мобилности међу запосленима на државним високошколским установама у Београду, испитају могућности за развој одрживијег транспорта у овом граду. Рад се ослања на податке прикупљене онлајн анкетом у фебруару 2021. године. Истраживање је реализовао тим Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, на узорку од 232 испитаника запослена на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду. Рад је структурисан на следећи начин. У првом делу се разматра концепт одрживе урбане мобилности, да би се потом фокус померио на контекст пандемије, промене у обрасцима транспорта те на резултујуће промене у нивоима загађења ваздуха. Следи одељак у коме је дат опис узорка и коришћених метода, да би се потом прешло на представљање резултата истраживања. У завршном одељку се износе најзначајнији закључци истраживања и разматрају могућности и препреке за увођење праксе одрживе урбане мобилности у Београду.

Одржива урбана мобилност и промене под утицајем пандемије ковида 19

Урбана мобилност је један од водећих изазова у градовима широм света, што указује на неопходност промена у тој области у складу са принципима одрживости. Концепт *одрживе урбане мобилности* релативно је нов, почео је да се употребљава у последњих неколико деценија и у прво време је стављао фокус на коришћење немоторизованих облика транспорта са циљем смањивања карбонског отиска

(Banister, 2008: 2005). Међутим, ту се значење овог појма не исцрпљује, како је временом концепт проширен и на друге аспекте – економске, социјалне и еколошке, који надилазе промене у технолошкој сфери. Тако, Савет са одрживи развој Светске банке[1] одређује одрживу мобилност као способност да се задовоље потребе друштва за слободним кретањем, једноставним приступом, комуникацијом, трговином и успостављањем веза, а да то не иде на штету најважнијих људских и еколошких вредности, како данас, тако и у будућности. Другим речима, у разматрању одрживе урбане мобилности неопходно је водити рачуна о све три димензије одрживости: економској, друштвеној и еколошкој. Када се економски аспект узме у обзир, намећу су теме: трошкова изградње адекватне путне инфраструктуре, цене потрошних добара (нпр. аутомобила), износа накнада у случају незгода, губитка продуктивног пољопривредног земљишта итд. Друштвени аспект узима у обзир препреке за мобилност угрожених друштвених група, различите утицаје на људско здравље, кохезију заједнице, квалитет живота, естетику, социјалну изолованост предграђа, безбедност и др. Еколошка димензија усмерава пажњу на теме попут загађења ваздуха, губитка природних станишта, трошења необновљивих извора енергије, амбијенталне буке итд. (Litman & Burwell, 2006). У том смислу се одржива урбана мобилност може разумети као систем транспорта који је усклађен са принципима економске рационалности, еколошке стабилности и социјалне једнакости за садашње и будуће генерације.

Када се разматра урбана мобилност у Србији, треба имати у виду да су од 1989. године наовамо подручја бивших социјалистичких друштава прошла кроз темељан процес постсоцијалистичке трансформације, чије су последице биле и неодрживе праксе урбаног развоја и увоз половних возила из развијених земаља који није био праћен развојем адекватне саобраћајне инфраструктуре (Pavlinek & Pickles, 2004; Hirt, 2013; Decker *et al.*, 2012). Стратегија брзог економског раста и уклапање у неолиберални модел развоја допринели су стварању кризе градског саобраћаја, са повећаним загађењем ваздуха, буком, загушењима и недостатком паркиралишта (Bojković *et al.*, 2011; Kecman *et al.*, 2012). Такве промене су утицале на појаву активистичких иницијатива за развој инфраструктуре за еколошке начине превоза, пре свега за изградњу бициклистичких стаза (Kopf, 2015).

Од избијања пандемије ковида 19, наметнута су ограничења мобилности на локалном, регионалном и глобалном нивоу без преседана,

1 https://www.wbcsd.org/Programs/Cities-and-Mobility/Transforming-Urban-Mobility/Mobility-Decarbonization, приступљено 9. маја 2021.

што је значајно утицало на устаљене обрасце урбане мобилности. Истраживање које је спровела компанија Гугл[2] показало је да је дошло до значајног опадања урбане мобилности у готово свим земљама. Посебно је наглашено смањење коришћења јавног превоза, што је првенствено последица страха од ширења заразе (Aloi *et al.*, 2020). У великом броју земаља је, услед наглог престанка различитих привредних и друштвених активности те увођења карантина и значајног опадања мобилности, дошло до побољшања квалитета ваздуха мерено концентрацијама азотних оксида, угљен-диоксида и ПМ2.5 честица (Helm, 2020; Le Quéré *et al.* 2020; Sarkis *et al.*, 2020; McGrath, 2020; Watts & Kommenda, 2020).

Међународна агенција за енергију је у Глобалном извештају о енергији (2020) предвидела пад глобалних емисија угљен-диоксида за 8%[3] у поређењу са 2019. годином, као последица пандемије ковида 19 (IEA, 2020). Такво смањење је највеће од када постоје мерења и шест пута је веће од претходног рекордног смањења које се догодило услед глобалне економске кризе 2008. године.

Осим мањег загађења ваздуха, примећене су и неке друге еколошке користи ковид кризе. На пример, истраживања показују да је увођење карантина имало позитиван ефекат на смањење расипања хране (Jribi *et al.*, 2020), на пораст коришћења алтернативних (еколошких) превозних средстава као што су електрични скутери (Hardt & Bogenberger, 2019) и на подизање свести јавности о важности локалних природних добара као што су паркови, шуме и друге зелене површине (Rousseau & Deschacht, 2020). Међутим, примећени су и неки негативни секундарни ефекти кризе, као што су, рецимо, смањење рециклаже и гомилање пластичног отпада (Zambrano-Monserrate *et al.*, 2020). Ипак, више је налаза у прилог томе да је криза изазвана пандемијом позитивно утицала на природно окружење. Једно истраживање спроведено у Америци показало је да су људи који су најнепосредније били погођени пандемијом, попут оних који су остали без посла, средстава за живот или су оболели, више од других исказивали забринутост за животну средину. Потенцијално објашњење те везе је да су те људе негативна лична искуства и пратећа емоционална реакција учинили сензибилнијим за друге претње са којима се друштво суочава, као што су климатске промене и стање у коме се налази животна средина (Kecinski *et al.*, 2020). Ти налази су

2 Google (2020) COVID-19 Community Mobility Reports. Доступно на: https://www.google.com/covid19/mobility/, приступљено 1. маја 2021.

3 Према неким другим проценама (Tahir & Batool, 2020), очекивано умањење емисија угљен-диоксида на глобалном нивоу износи око 0,3%.

у складу и са неким ранијим студијама које су показале да природне катастрофе имају позитиван утицај на подизање јавне свести о еколошким проблемима (Albright & Crow, 2019). Позитивни еколошки ефекти могу бити краткорочни, али ако се искористе на прави начин, могу да послуже и као пример за развој алтернативних животних стилова, подизање еколошке свести и преусмеравање развоја у правцу постизања постугљеничног друштва (El Zowalaty *et al.*, 2020; Sarkis *et al.*, 2020; Cohen, 2020; Bhattacharya & Stern, 2020).

Загађење ваздуха је један од највећих еколошких проблема у Србији, а процењује се да је око 6.300 случајева прераних смрти годишње последица управо загађења ваздуха[4]. Главни извори загађења ваздуха у Србији су енергетски сектор (термоелектране, топлане и индивидуална ложишта), транспортни систем (застарели возни парк), одлагалишта отпада и индустријске активности. Већ неколико година Београд се налази у самом врху листе градова са најзагађенијим ваздухом на свету[5]. Једно истраживање спроведено у Новом Саду, који такође бележи високе стопе загађења ваздуха, показује да је у току трајања мера ограничења кретања услед пандемије ковида 19, значајно побољшан квалитет ваздуха пре свега услед смањења интензитета саобраћаја (Dragic *et al.*, 2021). У наставку текста пажњу ћемо усмерити на ставове и праксе коришћења алтернативних превозних средстава те могуће позитивне друштвене и еколошке последице пандемијске кризе у Србији.

Подаци и метод

Истраживање је спроведено коришћењем технике онлајн анкете (Гугл упитника) у периоду од 1. фебруара до 4. марта 2021. године. За потребе истраживања случајним путем су одабрани факултети и истраживачки институти при Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду (укупно 15) из свих пет групација (природне науке, техничко-технолошке науке, друштвено-хуманистичке науке, биомедицинске науке и област уметности), тако што су на електронске адресе запослених послати упитници (укупно 1.808). На анкету су одговорила 223 испитаника и испитаница, што чини стопу одговора од 12,8%.

4 Доступно на: https://serbia.un.org/sites/default/files/2019–10/Health-impact-pollution-Serbia_0.pdf, приступљено 27. маја 2020.

5 Доступно на: https://serbia.un.org/sites/default/files/2019–10/Health-impact-pollution-Serbia_0.pdf, приступљено 27. маја 2020.

Полна структура узорка, коју чини 60% жена и 40% мушкараца, приближно одговара структури људских ресурса у области високог образовања, где је нешто већа заступљеност жена (58%) (Анкета о радној снази, 2020[6]).

Када је старосна структура у питању, већину узорка (86%) чине испитаници старости од 30 до 60 година[7], што такође одговара старосној структури запослених у наставничким и истраживачким занимањима на универзитету.

На крају треба напоменути да су у узорку релативно равномерно заступљене све научне области: природне науке – 23%; техничко-технолошке – 23%; друштвено-хуманистичке – 20%; биомедицинске 16% и област уметности – 16%.

Налази истраживања

Први случај ковида 19 у Србији званично је забележен 6. марта 2020. године. Недељу дана касније (14. марта) затворени су сви гранични прелази за долазак страних држављана (док су за српске држављане уведене мере обавезне самоизолације) и проглашено је ванредно стање (15. марта)[8], а три дана касније уведен је и полицијски час. Послодавцима је препоручено да сви који могу пређу на режим рада од куће. Факултети су прешли на онлајн наставу и такве мере су на снази (уз извесна попуштања и увођење хибридних модела наставе) мање-више непрекидно све до тренутка закључивања овог текста. На тај начин је за већину запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности радни процес премештен у виртуелни простор, уз обавезу држања испита у просторијама факултета. Малобројне активности, као што је лабораторијски рад, настављене су, након привременог прекида који је трајао током ванредног стања, да се обављају на уобичајен начин. Истраживање показује да је више од половине испитаника (55%) у тренутку истраживања (када су мере биле значајно блаже него у време ванредног стања) радило од куће, док је наредних 10% радило онлајн из кабинета, што значи да је две трећине испитаника свој посао обављало онлајн. Нешто изнад једне четвртине испитаника (28%) активности обавља на „традиционалан“ начин кад год то прилике дозволе, док свега 7% ради на исти начин

6 Доступно на: https://www.stat.gov.rs/8374, приступљено 20. јуна 2021.

7 У структури узорка 8% испитаника је старости између 61 и 75 година, док је 6% испитаника млађе од 30 година.

8 Ванредно стање је укинуто 6. маја 2020. године.

као и пре пандемије. Имајући у виду те податке, може се закључити да је испитивана категорија становништва значајно смањила мобилност повезану са радним процесом.

Осим умањене потребе за коришћењем било ког облика транспорта за одлазак на посао, подаци приказани на графикону 1 показују и да су се догодиле и извесне промене у структури коришћеног превоза. Наиме, употреба приватних аутомобила је порасла – док је 43% испитаника изјавило да је пре пандемије најчешће на посао ишло приватним аутомобилом, у току пандемије је удео оних који за одласке на посао користи аутомобил порастао на 55%. Такође, забележени су и пораст удела испитаника који користе такси превоз за одлазак на посао (са 0,4% на 4,5%) и благ пораст удела оних који користе бицикл (са 1,8% на 2,2%) или на посао иду пешице (са 19,3% на 21,5%). С друге стране, приметно је смањење коришћења јавног превоза па тако док је пре пандемије јавни превоз био примарни начин транспорта за 35% испитаника, у току пандемије је свега 17% испитаника наставило да користи тај вид превоза. Ти налази су у складу са раније поменутим истраживањима спроведеним у другим земљама која су указала на слабије коришћење јавног превоза превасходно услед страха од ширења заразе. С обзиром на то да наши испитаници спадају у релативно добростојеће и да имају могућност да користе такси превоз и да у домаћинству на располагању имају један (58,3%) или више аутомобила (27,8%), не изненађује много податак да су значајно смањили коришћење услуга јавног превоза.

Графикон 1. Одлазак на посао

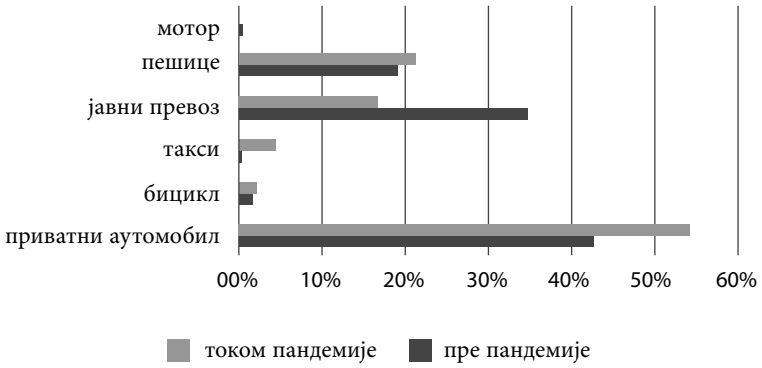

Када су у питању кретања кроз град за друге потребе (графикон 2), налази истраживања показују да се испитаници више ослањају на коришћење аутомобила. Док је 50,9% испитаника пре пандемије за

кретање по граду користило аутомобил, тај удео је у току пандемије нарастао на 59,6%. Учесталије је и кретање пешице – пре пандемије се доминантно на тај начин кретало 18% испитаника, а током пандемије 26,5%. Коришћење такси превоза је остало на мање-више истом нивоу (благи пораст са 2,3% на 2,7%), што је случај и са коришћењем бицикла (благи пад са 1,8% на 1,3%). Највеће промене су уочене у коришћењу јавног превоза. Док се пре пандемије на тај облик транспорта ослањао сваки четврти испитаник (27%), у току пандемије је јавни превоз користио тек сваки десети (9,9%).

Графикон 2. Друга кретања по граду

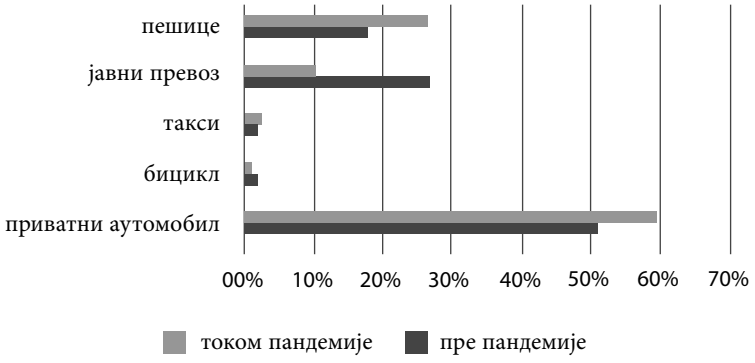

Уколико погледамо податке приказане у табели 1, добићемо нешто бољи увид у разлоге због којих су испитаници променили неке од устаљених пракси кретања кроз град. Нешто изнад половине испитаника (55,1%) једним делом је престало да користи или смањило коришћење јавног превоза сматрајући да у њему није могуће ваљано применити неопходне епидемиолошке мере. Такође, око половине анкетираних (53,8%) променило је праксу кретања кроз град тако што је градски превоз заменило шетњом до жељених одредишта. Још један од показатеља промене пракси урбане мобилности је и то што преко половине испитаника (58,7%) чије домаћинство располаже аутомобилом тај вид превоза користи самостално или са члановима породице, а избегава превоз особа изван домаћинства страхујући од преношења заразе.

Такси превоз је био наведен као чешће коришћени начин транспорта код 16,6% испитаника, док се за преко три четвртине испитаника ситуација није променила у односу на време пре пандемије. Тај налаз треба разумети у контексту, с једне стране, извесних здравствених ризика тог вида превоза у поређењу са коришћењем приват-

ног аутомобила, високе цене такси услуге, али и чињенице да велика већина испитаника располаже приватним аутомобилом.

Донекле је неочекиван налаз да је свега 6,2% испитаника у мањој или већој мери почело да користи бицикл као превозно средство (а не само као средство за рекреацију). У наредном одељку више пажње ћемо усмерити управо на праксе и ставове о коришћењу алтернативних / еколошких превозних средстава.

Табела 1. Промене у обрасцима урбане мобилности у току пандемије

У којој мери наведени искази одговарају Вашем искуству током пандемије?					
	Не користим јавни превоз[9]	Чешће пешачим[10]	Сам / са породицом користим аутомобил[11]	Користим чешће такси[12]	Користим бицикл[13]
Уопште не одговара	21,1%	21,5%	27,8%	66,8%	86,5%
Одговара у малој мери	23,8%	24,7%	13,5%	16,6%	7,2%
Одговара у великој мери	23,3%	20,2%	20,6%	10,3%	2,2%
Одговара у потпуности	31,8%	33,6%	38,1%	6,3%	4%
Укупно	100%	100%	100%	100%	100%

Прелазак на алтернативне облике транспорта

У вези с претходним налазом да је готово занемарљив удео испитаника који су прешли на коришћење бицикла као превозног средства у току пандемије стоји и налаз да на неки алтернативни (еколошки) вид превоза са сигурношћу планира да пређе свега 4%

9 Не користим јавни превоз јер није могуће ваљано применити епидемиолошке мере.

10 Пешачим чешће да не бих користио/ла градски превоз.

11 Возим се само својим аутомобилом, сам/а или само са члановима своје породице.

12 Користим такси чешће него пре пандемије.

13 Користим бицикл и као превозно средство, а не само рекреативно као пре пандемије.

испитаника, док сваки осми разматра ту могућност. За сваког петог испитаника (21%) прелазак на тај вид превоза је мало вероватан, док за готово две трећине (62,3%) то није ни реална ни детаљније разматрана опција. Податак о релативно ниској спремности наших испитаника да пређу на алтернативна превозна средстава којима би смањили свој карбонски отисак и дали допринос заштити животне средине изненађује имајући у виду њихов образовни ниво те налазе ранијих истраживања да образованије особе испољавају генерално већу еколошку забринутост и спремније су да се лично ангажују у решавању еколошких проблема (Van Liere & Dunlap, 1980; Gilg *et al.*, 2005; Marquart-Pyatt, 2012; Mayerl & Best, 2019).

Осим утицаја образовања, истраживања говоре и о вези старости и пола и еколошког понашања. Када су у питању старост и еколошко понашање, истраживања показују да су млади склонији еколошком активизму, док су старији спремнији да се посвете приватним еколошким праксама попут рециклаже или заштите природних добара (Marquart-Pyatt, 2008; Wiernik *et al.*, 2013). С друге стране, у литератури не постоји консензус о природи односа између пола и еколошке свести и праксе. Док неке студије показују да извесне родно засноване разлике постоје, рецимо да су мушкарци склонији јавном еколошком деловању док су жене активније у приватној сфери (Dietz, Kalof & Stern, 2002; Franzen & Meyer, 2010; Mayerl & Best, 2019), друге дају мешовите резултате или указују на изостанак везе (Carkoglu & Kentmen-Çin, 2015; Dienes, 2015; Jin & Shriar, 2013).

Како бисмо проверили да ли је одлука о преласку на алтернативне облике транспорта у граду повезана са старошћу (две категорије испитаника: млади до 35 година старости и старији) или полом испитаника, спровели смо Хи-квадрат тест независности. Хи-квадрат тест независности (табеле 2 и 3) није показао статистички значајну везу између пола и преласка на алтернативне облике превоза (X^2 (1, N = 232) = 0,575; p = 0,448) као ни између старости и преласка на алтернативне облике превоза (X^2 (1, N = 232) = 0, 310; p = 0,578).

Табела 2. Пол и прелазак на алтернативни облик превоза

			Пол		Укупно
			Мушки	**Женски**	
Алтернативни превоз	**НЕ**	Број испитаника	73	113	186
		% у алт. превоз	39,2%	60,8%	100,0%
		% у пол	81,1%	85,0%	83,4%
		% од укупно	32,7%	50,7%	83,4%
	ДА[14]	Број испитаника	17	20	37
		% у алт. превоз	45,9%	54,1%	100,0%
		% у пол	18,9%	15,0%	16,6%
		% од укупно	7,6%	9,0%	16,6%
Укупно		Број испитаника	90	133	223
		% у алт. превоз	40,4%	59,6%	100 %
		% у пол	100 %	100 %	100 %

Табела 3. Старост и прелазак на алтернативни облик превоза

			Старост		Укупно
			Млади	**Старији**	
Алтернативни превоз	**НЕ**	Број испитаника	33	153	186
		% у алт. превоз	17,7%	82,3%	100,0%
		% у старост	80,5%	84,1%	83,4%
		% од укупно	14,8%	68,6%	83,4%
	ДА	Број испитаника	8	29	37
		% у алт. превоз	21,6%	78,4%	100,0%
		% у старост	19,5%	15,9%	16,6%
		% од укупно	3,6%	13,0%	16,6%
Укупно		Број испитаника	41	182	223
		% у алт. превоз	18,4%	81,6%	100,0%
		% у старост	100,0%	100,0%	100,0%

14 У категорију „ДА“ у обе анализе су укључени испитаници који су изјавили да, у контексту пандемије, исказ: „Намеравам да пређем на неки алтернативни вид превоза (бицикл, електрични тротинет и сл.)“, у великој мери или потпуно одговара њиховом искуству.

Закључак

Уз бројне негативне последице које је собом донела, пандемија ковида 19 је имала и неке неочекиване позитивне ефекте, као што су смањење притиска на животну средину услед опадања привредних активности и смањење интензитета саобраћаја. Једно истраживање је показало да је резултат ограничења кретања извесно побољшање квалитета ваздуха у Србији (Dragic *et al.*, 2021). Међутим, налази нашег истраживања показују да је позиван ефекат на животну средину остварен вероватно само услед укупног смањења интензитета саобраћаја, али не и због преласка на одрживије облике транспорта. Ако је судити према променама пракси урбане мобилности запослених на државним универзитетима у Београду, који би, с обзиром на образовни ниво, требало да имају развијенију еколошку свест и боље материјалне могућности за одговорније еколошко понашање, за време пандемије је дошло до погоршања на плану одрживе урбане мобилности у структури превозних средстава. Томе је посебно допринело опадање коришћења јавног превоза уз истовремени пораст употребе приватних аутомобила. Док донекле охрабрује податак да је један део испитаника кроз град више почео да се креће пешице, забрињава изостанак свести о могућностима коришћења еколошких превозних средстава. Имајући у виду актуелну полемику у јавности о загађењу ваздуха (пре свега у Београду), у којој је значајно учешће представника академске заједнице[15], изненађује чињеница да се исти захтеви и принципи не користе у свакодневним праксама кретања кроз град. Осим тога, треба имати у виду да је у академској сфери актуелна криза покренула важну дебату о перспективама будућности друштва те паралелама које постоје између друштвене кризе изазване пандемијом и предстојеће климатске кризе. Међутим, не можемо очекивати значајније друштвене промене докле год се оне задржавају искључиво на дискурзивном нивоу и не преносе на план свакодневног понашања.

Литература

Albright E. A. & Crow, D. (2019). Beliefs about climate change in the aftermath of extreme flooding. *Climate Change 155*(1): 1–17. https://doi.org/10.1007/s10584–019–02461–2.

Aloi, A., Alonso, B., Benavente, J., Cordera, R., Echániz, E., *et al.* (2020). Effects of the COVID-19 Lockdown on Urban Mobility: Empirical Evidence

15 https://ifdt.bg.ac.rs/event/otvoreni-razgovori-kakvo-drustvo-zelimo-kakvu-zivotnu-sredinu-zelimo/, приступљено 28. маја 2021.

from the City of Santander (Spain). *Sustainability* 12: 3870. doi:10.3390/su12093870.

Amsler, S. (2016). Learning hope. An epistemology of possibility for advanced capitalist society. In: A. C. Dinerstein (ed.), Social Science for an Other Politics: Women theorising without parachutes (pp. 19–33). London: Palgrave Macmillan.

Banister, D. (2008). The sustainable mobility paradigm. *Transport Policy 15*(2): 73–80.

Bhattacharya, A. & Stern, N. (2020). From rescue to recovery, to transformation and growth: building a better world after COVID-19. Commentary 27 April, 2020. Grantham Research Institute. http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/news/from-rescue-to-recovery-to-transformation-and-growth-building-a-better-world-after-covid-19/, приступљено 9. маја 2021.

Bojković, N., Macura, D., Pejčić Tarle, S., & Bojović, N. (2011). A comparative assessment of transport-sustainability in Central and Eastern European countries with a brief reference to the Republic of Serbia. *International Journal of Sustainable Transportation 5*(6): 319–344.

Çarkoğlu, A., & Kentmen-Çin, Ç. (2015). Economic development, environmental justice, and pro-environmental behavior. *Environmental Politics 24*(4): 575–597.

Chassagne, N. (2020). Here's what the coronavirus pandemic can teach us about tack– ling climate change. The Conversation. https://theconversation.com/heres-what-the-coronavirus-pandemic-can-teach-us-about-tackling-climate-change-134399, приступљено 9. маја 2021.

Cohen, M. J. (2020). Does the COVID-19 outbreak mark the onset of a sustainable consumption transition?. *Sustainability: Science, Practice, and Policy 16*(1): 1–3.

Connel, R. (2020). COVID-19 / Sociology. *Journal of Sociology 56*(4): 745–751.

Decker, B., Hećimović, H., & Wolek, M. (2012). Sustainable Urban Mobility Planning in Central Eastern Europe: case examples from Poland and Croatia. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 48: 2748–2757.

Dienes, C. (2015). Actions and intentions to pay for climate change mitigation: Environmental concern and the role of economic factors. *Ecological Economics* 109: 122–129.

Dietz, T., Kalof, L., & Stern, P. C. (2002). Gender, Values and Environmentalism. *Social Science Quarterly 83*(1): 353–364.

Dragic, N., Bijelovic, S., Jevtic, M., Velicki, R., & Radic, I. (2021). Short-term health effects of air quality changes during the COVID-19 pandemic in the City of Novi Sad, the Republic of Serbia. *Journal of Occupational Medicine and Environmental Health*. doi: 10.13075/ijomeh.1896.01784.

El Zowalaty M. E., Young S.G., Järhult J. D. Environmental impact of the COVID-19 pandemic-a lesson for the future. *Infection Ecology & Epidemiology* 10: 1. doi: 10.1080/20008686.2020.1768023.

Franzen, A., & Meyer, R. (2010). Environmental Attitudes in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of the ISSP 1993 and 2000. *European Sociological Review 26*(2): 219–234. doi:10.1093/esr/jcp018.

Gilg, A., Barr, S., & Ford, N. (2005). Green consumption or sustainable lifestyles? Identifying the sustainable consumer. *Futures 37*(6): 481–504.

Hardt, C., & Bogenberger, K. (2019). Usage of e-scooters in urban environments. *Transport Resources Procedia* 37: 155–162.

He, H. & Harris, L. (2020). The impact of covid-19 pandemic on corporate social responsibility and marketing philosophy. *Journal of Business Research* 116: 176–182. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.05.030

Helm, D. (2020). The environmental impacts of the coronavirus. *Environmental Resource Economy* 76: 21–38.

Hirt, S. (2013). Whatever happened to the (post)socialist city?. *Cities* 32 (Suppl. 1): 29–38.

Höllerer, M. A., Jancsary, D., & Grafström, T. B. (2018). "A picture is worth a thousand words": Multimodal sensemaking of the global financial crisis. *Organization Studies 39*(5): 617–644.

IEA (2020) Global energy review 2020. Report. https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020/global-energy-and-co2-emissions-in-2020#abstract. приступљено 9. маја 2021.

Jribi, S., Ben Ismail, H., Doggui, D., & Debbabi, H. (2020) COVID-19 virus outbreak lockdown: What impacts on household food wastage?. *Environment, Development & Sustaininability* 22: 3939–3955.

Kecinski, M., Messer, K. D., McFadden, B. R. *et al.* (2020). Environmental and Regulatory Concerns During the COVID-19 Pandemic: Results from the Pandemic Food and Stigma Survey. *Environmental Resource Economy* 76: 1139–1148.

Kecman, I., Antić, K., Babić, M., & Pavelkić, V. (2012). Serbian road transport and pollutant emissions: An indicator-based review and comparative analysis. *International Journal for Traffic and Transport Engineering 2*(1): 70–82.

Kopf, S. (2016). Urban Grassroots, Anti-Politics and Modernity: Bike Activism in Belgrade. In: K. Jacobsson (ed.), *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe* (pp. 99–118). London: Routledge.

Le Quéré, C., Jackson, R. B., Jones, M. W., Smith, A. J., Abernethy, S., Andrew, R. M., De-Gol, A. J., Willis, D. R., Shan, Y., Canadell, J. G., & Friedlingstein, P. (2020). Temporary reduction in daily global CO2 emissions during the COVID-19 forced confinement. *Nature Climate Change*. https://doi.org/10.1038/s41558–020–0797-x.

Litman, T. & Burwell, D. (2006). Issues in sustainable transportation. *International Journal of Global Environmental Issues 6*(4): 331–347.

Marquart-Pyatt, S. T. (2012). Environmental Concerns in Cross-National Context: How Do Publics in Central and Eastern Europe Compare with Other Regions of the World?. *Czech Sociological Review 48*(3): 441–466.

Mayerl, J., & Best, H., (2019). Attitudes and behavioral intentions to protect the environment: How consistent is the structure of environmental concern in cross-national comparison?. *International Journal of Sociology 49*(1): 27–52.

McGrath, M. (2020). Coronavirus: Air pollution & CO2 fall rapidly as virus spreads. BBC. https://www.bbc.com/news/science-environment-51944780, приступљено 9. маја 2021.

Pavlinek, P., & Pickles, J. (2004). Environmental Pasts/Environmental Futures in Post-Socialist Europe. *Environmental Politics 13*(1): 237–265.

Rousseau, S., & Deschacht, N. (2020). Public Awareness of Nature and the Environment During the COVID-19 Crisis. *Environmental Resource Economy* 76: 1149–1159.

Sarkis J., Cohen M. J., Dewick P., & Schröder P. (2020). A brave new world: lessons from the COVID-19 Pandemic for transitioning to sustainable supply and production. *Resource Conservation & Recycling* 159 (104894). doi: 10.1016/j.resconrec.2020.104894.

Sekkides, O., & Vecchia, E. (2020). Editorial: COVID-19: we will not be returning to the old normal. *The Lancet Microbe 1*(6). DOI: https://doi.org/10.1016/S2666–5247(20) 30151–8.

Tahir M. B., & Batool A. (2020). COVID-19: healthy environmental impact for public safety and menaces oil market. *Science of the Total Environment* 740. doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.140054.140054.

Van Liere, K., & Dunlap, R. E. (1980). The Social Basis of Environmental Concern: A Review of Hypotheses, Explanations, and Empirical Evidence. *Public Opinion Quarterly* 44: 181–197.

Watts, J. & Kommenda, N. (2020). Coronavirus pandemic leading to huge drop in air pollution. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/environment/2020/mar/23/ coronavirus-pandemic-leading-to-huge-drop-in-air-pollution, приступљено 9. маја 2021.

Wiernik, M., B., S. Ones, D. & Dilchert, S. (2013). Age and environmental sustainability: a meta-analysis. *Journal of Managerial Psychology 28*(7/8): 826–856.

Zambrano-Monserrate M. A., Ruano M.A., & Sanchez-Alcalde L. (2020). Indirect effects of COVID-19 on the environment. *Science of the Total Environment* 728 (138813). doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.138813.

Jelisaveta Petrović*

SUSTAINABLE URBAN MOBILITY IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC: THE EXAMPLE OF BELGRADE

The paper examines the impact of the covid-19 pandemic on the attitudes and practices of (sustainable) urban mobility in Belgrade. The starting assumption of the research is that, due to changes in work patterns and imposed restrictions on movement, urban mobility practices have changed. The analyses are based on the data collected in an online survey of attitudes and practices of the teaching staff and researches at the University of Belgrade and the University of Arts in Belgrade (n = 223) conducted in February 2021. Research findings show that while the overall reduction in urban mobility may have positive effects on the environment, changes in the structure of the means of transport have a potentially negative impact due to a significant reduction in the use of public transport with increasing use of private vehicles and more or less unchanged use of alternative (ecological) means of transport.

Key words: Urban Mobility, Environmental Sustainability, COVID-19

* Jelisaveta Petrović, Assistant professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, contact: *jelisaveta.petrovic@f.bg.ac.rs*.

Вера Бацковић*

Милена Токовић**

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19 НА СТИЛ ЖИВОТА ПРИПАДНИКА АКАДЕМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БЕОГРАДУ

Апстракт: Циљ рада је да се размотре промене у стилу живота припадника академске заједнице у Београду на које је утицала пандемија ковида 19, са нагласком на коришћењу дигиталних садржаја као алтернације или допуне задовољавања потреба.

У првом делу рада концептуално се одређују стил живота и његове значајне димензије. Затим се пажња посвећује дигиталној култури као најзначајнијем ресурсу за задовољење културних и других потреба током пандемије. Трећи део рада садржи анализу резултата која се заснива на подацима истраживања „Промене у начину живота условљене пандемијом: дискурси и праксе запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду“, које је спровео тим Института за социолошка истраживања Филозофског факултета од 1. фебруара до 4. марта 2021. године на узорку од 223 запослена.

Кључне речи: стил живота, дигитална култура, академска заједница, ковид 19

Увод

У овом раду испитујемо промене у стилу живота и свакодневном животу запослених на универзитетима на које је утицала пандемија ковида 19. Анализа се заснива на подацима истраживања „Промене у начину живота условљене пандемијом: дискурси и праксе запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Бео-

* Вера Бацковић, ванредна професорка, Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду, контакт: *vera.backovic@f.bg.ac.rs*.

** Милена Токовић, научна сарадница, Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Београду, контакт: *milena.tokovic@f.bg.ac.rs*.

граду“, које је део пројекта Филозофског факултета *Изазови у сфери рада, породице, начина живота у контексту епидемије COVID-19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*. Онлајн истраживање је спровео тим Института за социолошка истраживања Филозофског факултета од 1. фебруара до 4. марта 2021. године на узорку од 223 запослена у сарадничким, наставничким и истраживачким звањима на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду. У тексту се, ради илустрације неких аспеката стила живота, осврћемо и на друга емпиријска истраживања спроведена у Србији.

Анализирајући промене у свакодневном животу које је изазвала пандемија ковида 19, пажњу смо посветиле уочавању разлика у активностима које припадници академске заједнице обављају или су обављали у слободно време. Промене у стилу живота[1] испитујемо на основу посећивања одређених објеката и културних догађаја, њихове процене које активности сада чешће обављају и намера да прихвате измењене праксе и када пандемија буде окончана. Такође, анализирамо и које им активности недостају.

Стил живота и кризна ситуација: изазови и (дис)континуитети

Први званични случај болести ковид 19 који изазива SARS-CoV-2 регистрован је 6. марта 2020. године у Србији. Пошто је у наредним данима та болест проглашена заразном болешћу, Влада почиње да уводи низ мера да би се ограничили контакти и кретање становништва како би се спречило ширење вируса. Прво су затворени гранични прелази (12. марта) за међународни друмски, железнички и речни саобраћај и погранични саобраћај. Тада је уведена и забрана окупљања на јавним местима у затвореним просторима за више од 100 људи.[2] Одлука о проглашењу ванредног стања у Републици Србији донета је 15. марта 2020. године. У том тренутку су обустављени

1 Истраживања животних стилова у Србији и региону првенствено су усмерена на културну потрошњу и музичке укусе младих и опште популације (Цветичанин, 2007; Цветичанин & Миланков, 2011; Станојевић, 2012; Спасић, 2010; 2013; Tonković *et al.*, 2014; Tonković *et al.*, 2017; Мрђа & Миланков, 2020; Ресановић, 2020).

2 Обустављени су међуградски превоз аутобусима, путнички међународни, унутрашњи железнички саобраћај и међународни и домаћи водни саобраћај (изузети су случајеви који су добили дозволу министра надлежног за послове саобраћаја). На јавним местима у затвореним просторима није дозвољено окупљање више од пет особа (20. марта).

извођење наставе у високошколским установама, средњим и основним школама[3] и рад предшколских установа (15. марта) и затворени су студентски домови.[4] У склопу донетих мера прекинуте су све наставне и истраживачке активности у зградама факултета и приступило се преласку на наставу на даљину (онлајн наставу), коју су факултети организовали у складу са својим потребама и могућностима.

За време ванредног стања ограничава се или потпуно обустављa рад других објеката – културних институција, малопродајних непрехрамбених објеката, услужних делатности. Одлука о укидању ванредног стања у земљи донета је 6. маја 2020. године. Након укидања ванредног стања, у периодима када је епидемиолошка ситуација била повољнија, њихов рад се наставио у складу са епидемиолошким мерама и прописима који су на снази.

Пандемија ковида 19 представља онај изненадни догађај у свакодневном животу људи који нарушава подразумевану рутину и одвијање одређених пракси на устаљен начин[5] (Спасић, 2004: 12). Она је довела до мењања стилова живота који представљају „релативно кохерентне скупове материјалних и симболичких пракси у свакодневном животу – обрасце понашања у потрошњи, употребу ресурса, међуљудску интеракцију и самоизражавање – који се кристалишу у диференцијалне конфигурације културног идентитета појединаца, породице и групе“ (Спасић, 2007: 593). Стил живота се тако односи на релативно трајне обрасце организације свакодневице, обухватајући вредносне оријентације, активности у слободном времену и обрасце потрошње, зависно од расположивих ресурса (Tomić Koludrović & Leburić, 2002).

Стил живота се испољава у различитим областима и обухвата различите праксе. Он, наиме, обухвата област рада – његову организацију и важност која се придаје професији, и област слободног времена – организацију домаћинства и потрошњу слободног времена, тј. обављање одређених активности у слободно време. Међутим, како сви избори појединаца имају и симболички аспект, осим пракси за симболичко диференцирање, веома су важни и ставови о праксама, али и схватања лепог и ружног, примереног и непримереног (Спасић, 2006: 140). Такође, стил живота се односи и на планирање

3 Министарство просвете, науке и технолошког развоја организовало је извођење наставе на даљину од 17. марта путем РТС канала 3 и РТС Планета.

4 Одлука о обустави рада установа ученичког и студентског стандарда чији је оснивач Република Србија.

5 Свакодневни живот се односи на организовање различитих активности у заједничком простору, али и како их појединци доживљавају (Спасић, 2004).

будућих активности и намераване промене. Он обухвата различите (културне) праксе (одлазак у позориште, посећивање музеја, галерија, концерата, читање књига, поседовање уметничких предмета или свирање инструмента), али и одласке у ресторане, кафиће, тржне центре. Комерцијализација активности које се обављају у слободно време и ширење индустрије масовне забаве утицали су на смањивање разлика између културних и забавних активности, а допринели су и већој диверзификацији животних стилова. Осим поменутих активности, стил живота обухвата и моделе васпитања деце, начин исхране, бригу о здрављу и телу (рекреацију), али и уређење стамбеног простора (Спасић, 2006).

Ако се посматра развој животних стилова, уочава се њихова зависност од ширења потрашачке културе (Чејни, 2003: 12). Према Чејнијевом схватању, животни стилови су једна од одлика модерног доба, што се односи на само коришћење тог појма, којим појединци у модерном друштву описују сопствене или туђе начине деловања. Такође, „животни стилови представљају моделе деловања који доприносе разликовању људи“ (Чејни, 2003: 12).[6] Он указује на употребу робе и начине приказивања друштвеног статуса, то јест како људи користе робу да би створили друштвене везе или разлике (Чејни, 2003: 36). Животни стилови су тако образац статусног груписања који не зависи у толикој мери од занимања, привилегија и богатства (економског капитала) одређене групе већ од „начина на који они користе расположива богатства и привилегије“. То указује на њихову повезаност са „друштвеном организацијом потрошње“[7] (Чејни, 2003: 23). Потрошња обухвата „моделе слободног времена који се односе на нова очекивања приликом индивидуално осмишљене контроле и коришћења времена“. Таква повезаност потрошачке културе и економије слободног времена остварује се у модерном друштву (Чејни, 2003: 24).

Међутим, када наглашава значај потрошње, Чејни у великом степену занемарује утицај класно-слојне позиције на формирање стилова живота. Иако потрошња неоспорно остварује већи утицај на њихово обликовање него раније, ипак тај утицај није толики да класно-слојна позиција губи сву своју релевантност. Више класе, које располажу вишим културним и економским капиталом (доминантна класа), остварују такве могућности избора (Бурдије, 2013).[8] Материјални положај (економски капитал) доминантне класе омогућава

6 Бурдије стил живота доминантне класе назива осећајем дистинкције (Бурдије, 2013).

7 Класна структура је основа друштвене организације производње (Чејни, 2003).

8 Бурдије (2013) разликује три класе у друштву: доминантну, средњу и народску (сељаци и радници).

јој да се дистанцира од нужности, њени припадници нису забринути како да задовоље основне, свакодневне потребе, тако да та класа има могућности да се посвети „вишим" вредностима и усмери се на стилизацију и естетизацију живота (Спасић, 2006: 142). Сама категорија „укуса" је буржоаска идеја и као таква неодвојива је од вишег положаја који омогућава могућност избора, слободу опредељења и превазилази материјалне и егзистенцијалне нужности (Спасић, 2006: 142). У доминантној класи Бурдије разликује две фракције, доминантну и доминирану: крупну буржоазију и интелектуалце, на основу висине и односа између економског и културног капитала. Прва фракција поседује више економског капитала, а друга културног капитала (Бурдије, 2013).

На нивоу града Флоридина (2002) перспектива указује на важност садржаја који су доступни у простора и који омогућавају појединцима да воде одређени животни стил, то јест у првом плану су могућности које град нуди. Као пресудни за квалитет живота издвајају се различити садржаји: од стамбених објеката, образовних и здравствених институција до понуде културних и забавних садржаја (музеји, галерије, позоришта, али и ресторани, кафићи...). Нови начини провођења слободног времена подстичу различите видове (културне) потрошње који стимулишу и раст индустрије културе и настанак нових простора потрошње (Zukin, 1995). Пораст културне потрошње (уметности, моде, туризма) и раст индустрија који је прати учинили су да у урбаној економији културна сфера постаје све значајнији економски ресурс (Zukin, 1995). Простори потрошње креирају се са намером да подстакну релативизацију друштвених неједнакости јер промовишу идеју како је животни стил, који је некада био питање класне структуре, сада све више питање индивидуалног исказивања (Glennie 1998: 943).

Као последица маркирања животних стилова, свакодневни живот се све више одвија у домену потрошње. Просторни и непросторни аспекти феномена конзумеризма утичу на промене у физичкој структури града, али и у његовом друштвеном простору и конципирању урбаности. Куповина као доминантна активност мења улогу социјализације простора потрошње и тако се помера равнотежа јавних и приватних простора (Батарило, 2016).

Једна од улога куповине и простора потрошње током историје (агора и тржница) била је остваривање друштвености, реализација културног и друштвеног живота.[9] Временом је дошло до синергије

9 Станић упозорава на привид социјалног живота у потрошачком простору који је контролисан, затворен, генерисан да подстиче потрошачку активност, а не

шопинга са забавом и искуством спектакла у узбудљивом амбијенту контролисаног окружења као што је шопинг мол. Простори потрошње тако надилазе комерцијалне просторе јер они одсликавају вредносни систем друштва у којем су настали (Zukin, 1995), они више нису ограничени на активности класичне куповине већ постају и простори идентитета (важно је у њима бити виђен, уживати у амбијенту) (Петровић 2009). Истраживања су показала да тржни центри за један број људи представљају места сусретања и дружења јер се у њима куповина повезује са забавом. Како људи на тим местима проводе слободно време, тржни центри у тим случајевима за те појединце остварују и друштвену функцију (Tonković, 2015: 194). Виртуелна реалност и развој нових технологија додатно доприносе променама (Батарило, 2016). Данас виртуелна инфраструктура и онлајн куповина све више преузимају улогу места сусрета и социјалних интеракција и друштвеног јавног простора (Батарило, 2016; Станић, 2011).

Када се анализира општи однос према куповини и посети тржним центрима, могу се разликовати два типа потрошача: утилитарни и хедонистички тип; први тип третира потрошњу као неопходан посао који треба да се обави (тежи да уштеди и време и новац), док други тип ужива у тим активностима, доживљавајући потрошњу као забаву и разоноду (Tonković, 2015: 195–196). Хедонистички тип[10] се односи према куповини у складу са описом потрошње који даје Липоветски. Приликом куповине наглашавају се задовољство, субјективни и емотивни доживљаји који су повод учествовања у тој пракси (Lipovetsky, 2008), односно како Шефер описује куповину као „тотемски ритуал, у коме индивидуа стиче, заједно са робом, парче града и модерног за које се залаже“ (Hosoya, Schaefer, 2001: 172, наведно према: Батарило, 2016).

Дигитална култура као ресурс за задовољење културних и других потреба

Како стил живота обухвата и сферу слободног времена – организацију домаћинства и потрошњу слободног времена, конкретно различите (културне) праксе (Спасић, 2006), али и одласке уресто-

социјалну блискост (Станић, 2011: 20). То се постиже све већом контролом стимуласа окружења – звуком, светлом, природом, па чак и хемијским саставом ваздуха (Батарило, 2016).

10 Тонковић истиче да је тај тип више заступљен међу женама и млађом популацијом (Tonković, 2015: 195–196).

ране, кафиће, тржне центре, у овом делу рада бавимо се концептом дигиталне културе која се показала као најзначајнији ресурс за одржавање друштвених веза и задовољење културних и других потреба током пандемије. Пандемија је актуелизовала и проблематизовала феномен компресије времена и простора и дебате о утопијској и дистопијској перспективи технолошког напретка (Тодоровић, 2017; Петровић, 2013), те се тим аспектима дигиталне културе посвећује посебна пажња.

Доналд Жанел, социјални географ, који је сликовито описао дужину путовања од Лондона до Единбурга, закључио је да су се за протеклих 190 година та два града међусобно „приближила" сваке године за близу пола сата, од четири дана (кочијом) до три сата авионом (Janelle, 1968: 5–6, наведено према Петровић, 2013: 34), описујући тај феномен као конвергенцију време–простор. Феноменом временско-просторне транформације и последицама тог процеса на друштво бавили су се бројни теоретичари (Мамфорд, 2009; Sorokin & Merton, 1937; Гиденс, 1998; Rodrigue, 1999; Bauman, 2000; Castells, 2000; Harvey, 2001; Larsen & Urry, 2008). Премда појмовно различито одређују феномен (компресија времена и простора, колапс време–простор, конвергенција времена и простора, простор токова и безвремено време), неке од заједничких карактеристика су брже и лакше савлађивање простора, боља саобраћајна инфраструктура, убрзавање транспорта, одржавање великог броја веза на даљину, издизање друштвених односа из локалног контекста, раздвајање простора места од простора токова (токова информација, капитала, интеракције). Том феномену знатно више пажње је посвећено последњих деценија прошлога века, а узроци се налазе у капиталистичком начину производње и револуцији у транспорту и развоју информационо-комуникационе технологије (Петровић, 2013: 34–40).

Пандемија ковида 19 учинила је да Единбург и Лондон никада нису били даљи. Авио-саобраћај је укинут, уведена су различита правила која ограничавају мобилност па би и „кочији Доналда Жанела" вероватно требало много више од четири дана да стигне у условима ванредног стања. Глобална кризна ситуација утицала је и на преиспитивање изума човечанства који су, један за другим, заједно са историјско-друштвеним променама, омогућили настанак нових епоха – модерног и постмодерног доба. Развој информационих технологија, конкретно дигитална култура, показао се као најзначајнији ресурс, и за савладавање још даљег и неприступачног простора и за одржавање друштвених веза и задовољење културних потреба. Развијена дигитална култура показала се као предност у контексту

пандемије, у условима у којима су многе потребе могле да се задовоље искључиво посредством технологије.

Дигитална култура[11] је „ванвремена“ и „ванпросторна“ култура која се јавља осамдесетих година 20. века (Тодоровић, 2017: 134). Она није само резултат технолошког напретка[12] већ обухвата и произилази „из начина мишљења и деловања који су утеловљени у тој технологији и који су омогућили њен развој“ (Гир, 2008: 18). Подразумева, дакле, особен начин живљења групе људи у одређеном историјском периоду и, у складу са наведеним, и системе означавања и комуникације. Развила се током 20. века, као одговор на новонастале информационе и технолошке потребе, најпре у домену ратовања, а потом и као одговор на потребе у домену уметности, посебно авангардне уметничке и теоријске праксе, критичке теорије и филозофије (Гир, 2008: 18, 19). Уметници су међу првима истраживали могућности комуникационе технологије, конкретно мултимедија, умрежавања као медијуме уметничких пракси.[13] Како наводи Манович, дошло је до „окретања целокупне наше културе ка компјутерски медијатизованим облицима продукције, дистрибуције и комуникације“ (Манович, 2015). Логика медијске револуције јесте сагледавање потреба појединца према индивидуалном моделу наместо моделу групе, модел који је карактеристичан за производњу у индустријском друштву (Тодоровић, 2017; Гир, 2008).

Концепт дигиталне културе[14] у себи садржи више приступа. Утопијски се односи на перспективу технолошког прогреса, информациони се односи на културолошке кодове информацијског друштва, антрополошки посматра феномен кроз културне праксе и начин живота који обликују информационе и комуникационе технологије, док се епистемолошки односи на концепт као друштвени и антрополошки одраз нових медија. Без обзира на различита тумачења теоретичара, то је обједињујући концепт који истражује промене света културе и уметности које су последица развоја информационе и комуникационе технологије, али и међудејства различитих поткултурних и контракултурних група, теоријских и уметничких пракси и читавог комплекса масовних медија (Тодоровић, 2017: 134).

---

11 У раду користимо појам дигитална култура, али треба имати у виду да се у литератури могу наћи и следећи сродни појмови: сајбер култура, интернет култура, култура мреже, киберкултура.

12 У техничком смислу процес дигитализације представља прелазак са аналогног на дигитални систем обраде података (Гир, 2008: 16).

13 Џон Кејџ, група Флуксус и сличне групе које су се бавиле перформансима и мејл артом, Алан Капров, Нови реалисти, Летристички покрет, Гордон Паск, Ханс Хак и др. (Гир, 2008: 76).

14 Аутор користи израз киберкултура.

Пандемија је актуелизовала не само питање компресије времена и простора већ и односа према информационим технологијама. Настанком нововековне модерне цивилизације јавља се и нови облик страха, технофобија која се може манифестовати као страх од деградације међуљудских односа, губљења идентитета, личних слобода, па је због тога сигурније да се појединац држи старих образаца и решења (Тодоровић, 2017: 28). Треба имати у виду широко распрострањене и дубоко уврежене предрасуде о негативним ефектима употребе интернета, чије узроке Петровић налази у комбинацији инхерентних и производних фактора. У прве се убрајају урођени страх од непознатог, отпор према новим технологијама, специфичности интернета и неповерење које произилази из осећања корисникове анонимности и дезинхибираности, док у произведене факторе спадају сензационалистичка улога медија која истиче „мрачне“ стране интернета и емпиријски неутемељени ставови научне заједнице о штетним последицама интернета. Песимистичка перцепција употребе интернета јавља се већ првих година ширења његове употребе, деведесетих година 20. века. Дистопијска перспектива је посебно карактеристична за Србију, а разлози су друштвено условљени – лоша економска ситуација у земљи, незаинтересованост државних институција за развој и истраживања о информационо-комуникационим технологијама (Петровић, 2013: 76–78, 94).

Како је дигитална култура била једини ресурс за обављање бројних активности током пандемије, отвара се питање друштвених неједнакости, коме је тај ресурс био доступан и у којој мери. Стога ћемо истаћи резултате истраживања спроведених непосредно пре пандемије, који ће нам дати значајне увиде за нашу тему истраживања.

Подаци Републичког завода за статистику (РЗС) показују да је 74,3% домаћинстава у Србији поседовало рачунар 2020. године. Јаз у заступљености рачунара уочава се територијално (заступљеност је највећа у Београду – 91,5%). Удео корисника рачунара највећи је међу онима чији су месечни приходи виши од 600 евра (95,7%) и особама које поседују више и високо образовање (87,7%) (РЗС, 2020).[15]

Како је куповина једна од димензија стила живота која је обухваћена нашим истраживањем, релевантне су и онлајн потрошачке навике популације пре пандемије. Подаци РЗС (2020) показују да 43% корисника интернета никада није куповало/поручивало робу путем интернета, док је 36,1% обавило куповину/поручивање у последња три месеца, 11,8% пре више од три месеца, а 9,1% пре више од

15 Рачунар поседује 74,9% лица са средњим образовањем и 48,5% лица са образовањем нижим од средњег образовања (РЗС, 2020).

годину дана. Најчешће купују/поручују одећу и спортске производе (52,3%) и спортску опрему (26%), а најмање храну/пиће из продавница или од достављача готове хране (4,4%) и производе за чишћење или производе за личну хигијену (3,8%) (РЗС, 2020).

Интернет се још пре пандемије издвојио као значајан медијум културне потрошње. Према подацима Завода за проучавање културног развитка, у истраживању културне партиципације грађана Србије спроведеном 2019. значајан проценат, чак 82,1% испитаника[16] изјаснио се да користи интернет за праћење садржаја из области културе. Тај тренд је у значајном порасту у односу на исто истраживање спроведено 2015. године[17], што је и очекивано и у складу са технолошким иновацијама и дигиталном експанзијом. Такође, осим читања новина и слушања музике, у односу на претходно истраживање, показало се да је гледање филмова уживо (*livestriming*) доминантан образац културне потрошње посредством интернета. Када је о општој популацији реч, биоскопске пројекције, концерти и позоришне представе су најзаступљенији културни садржаји (Мрђа & Миланков, 2020: 201–203).

Наши испитаници припадају друштвеном слоју – вишој средњој класи, за коју се очекује да је и пре пандемије имао могућности коришћења свих предности дигиталне културе и поседовао информатичку писменост те се очекује да је и у погледу ресурса и у погледу вештина спремно дочекао пандемију.

Дигитална култура је учинила да садржаји буду све више доступни, али се поставља питање природе размене информација у непосредној стварности и посредством интернета. Бројни теоретичари говоре о новом облику отуђености који се парадоксално представља као умреженост и интерактивност (Стојнић, 2010: 295). Сагласни су да измештање садржаја у дигитално окружење битно угржава непосредно живо искуство и „енергетску размену“ између извођача и публике. Интернет, иако је масовни медиј, ствара изоловано, а не колективно искуство. Посетиоци онлајн културних догађаја, без обзира на истовремени пријем садржаја, стичу појединачна искуства (Lehmann, 2004; Сенчић & Обрадовић, 2020). Стојнић уводи појмове како би разликовала телесну и онлајн присутност, појам суприсутности (временске) наспрам туприсутности (просторне). За позориште је посебно важна суприсутност, односно узајамно деловање. Гест или звук

16 Узорак је чинио 1.521 испитаника на територији Србије (без Косова). Реч је о репрезентативном узорку на основу социодемографских показатеља. Више о узорку видети у Мрђа & Миланков, 2020: 11.

17 Удео се повећао за 20% у односу на 2015. годину (Мрђа & Миланков, 2020).

глумца, његово извођење и присутност увек су део једне сложене целине, не може се посматрати као предметност која се објективизује већ као суприсутност (Стојнић, 2010: 295–296). Телесно саприсуство омогућава и повратну спрегу која је могућа једино непосредним извођењем (Fischer-Lichte, 2014). Треба имати у виду да се фестивали, осим главног програма, састоје од низа пратећих програма, разговора режисера и глумаца са публиком, едукативних састанака. Природа платформе често захтева да садржај буде снимљен те се додатно онемогућавају размена и повратна спрега (Сенчић & Обрадовић, 2020).[18]

Екран производи илузију физичког присуства. Различитим техникама симулације постиже се да посматрач истовремено егзистира и у физичком простору и у простору репрезентације. Виртуелни простор „утеловљује гледаоца/корисника у временски поддетерминисаној, просторно децентрираној, бестелесној сфери“, што значајно утиче на концептуалне промене у доживљају времена и простора и самој перцепцији извођачке уметности. Виртуелни простор удаљава корисника од реалног света и пружа осећај растерећења од његове „физичке и духовне тежине“. Тако виртуелно свеприсуство у свеповезаном простору постаје доминантно у односу на деловање у реалном свету (Стојнић, 2010: 293–294).

Важне компоненте фестивала, било позоришних, било филмских, јесу материјалност извођења, шири контекст одржавања, тзв. просторна оса фестивала, која подразумева окружење града, његове глобалне и локалне карактеристике, социокултурне карактеристике локације (de Valck, 2007; Сенчић & Обрадовић, 2020). Како наводи Маријке де Валк, „фестивалска чворишта су пре свега одређена њиховим просторним квалитетима” (de Valck, 2007, наведено према: Сенчић & Обрадовић, 2020), али и у временској ограничености. Значај простора се огледа у концентрацији учесника у кратком временском периоду ради лакше промоције рада и међусобног упознавања. Велики светски фестивали, као што је Кански, не одвија се само у званичним фестивалским просторима већ и у ресторанима и хотелима, просторима који постају комуникациони центри како би се постигло пословно умрежавање заинтересованих страна из филмске индустрије. Значај фестивала у реалном времену, ограниченом простору

18 Како сликовито наводи Ролан Барт: „У том мраку биоскопа (мраку анонимном, насељеном, многобројном: ох, како су досадне и фрустрирајуће такозване приватне пројекције!) почива сама опчињеност филмом (какав год да је). Сетите се супротног искуства: на телевизији, на којој се такође приказују филмови, опчињености нема: ту је мрак као гумом избрисан, анонимност потиснута; простор је познат, артикулисан (због намештаја, познатих предмета), укроћен...“ (Барт, 2019: 146).

стога се не огледа искључиво у аспектима важним за савремену културну политику (програмске целине, награде) већ и за социјални капитал (Сенчић & Обрадовић, 2020).

Још једна важна карактеристика фестивала јесте аутентична атмосфера, догађајност, измештање из свакодневног живота, прелазак из приватног у јавни простор који се дели са осталим посетиоцима. Одлазак на фестивале део је ширег друштвеног оквира који подразумева играње низа друштвених улога и комплексну интеракцију између селектора, глумаца, жирија, публике, који заједно учествују у културном извођењу (Сенчић & Обрадовић, 2020).

Док једна струја теоретичара искуство посредством електронских медија одређује као отуђујуће, постоје и они који су осветлили и бројне предности онлајн окружења. Главна предност се показала током пандемије ковида 19, а то је да фестивал може да се одржава и у ванредним околностима. Дискусије се „премештају" у јавни простор, обухватају бројнију публику (Сенчић & Обрадовић, 2020).

Потпуна афирмација онлајн културне понуде догодила се управо за време пандемије ковида 19. Установе културе, суочене са бројним изазовима (како да задрже постојећу и привуку нову публику, како да одрже континуитет постојања...), морале су потпуно да реструктуришу културну понуду и уметничке програме. Дигитализоване платформе првих месеци пандемије биле су једина „позорница" доступна публици. Представе, изложбе, филмски фестивали, концерти одигравали су се искључиво онлајн, значајно мењајући карактер класичног окупљања у позоришту, биоскопу, музеју, галерији.

Од увођења ванредног стања, за време тромесечне паузе, готово сва позоришта су почела да емитују представе на свом *YouTube* каналу. Народно позориште је 18. марта почело емитовање оперских, балетских и драмских представа на интернету, а прва у низу представа на дигиталном репертоару био је комад „Бела кафа" Александра Поповића у режији Милана Нешковића.[19] Народно позориште је позвало публику да достави своје жеље за репертоар путем друштвених мрежа.[20] На онлајн репертоару су биле и најуспешније представе

19 На Фејсбук страници позоришта глумци су позивали публику да посети представе, па је тако Олга Одановић, првакиња Драме Народног позоришта, из приватног простора/своје собе, позвала публику да гледају Молијерове „Учене жене", Ненад Стојменовић је позвао на представу „Зли дуси", Владимир Андрић, првак опере Народног позоришта, позвао је публику да одгледа снимак опере Волфганга Амадесуа Моцарта „Дон Ђовани" (https://www.facebook.com/npbgd/videos/) како би делимично остварио и повратну спрегу (Сенчић, Обрадовић, 2020), која се наводи као недостајућа у онлајн окружењу.

20 https://www.danas.rs/kultura/virtuelno-oziviljavanje-kulture-u-srbiji-u-doba-korona-krize/, 23. мај 2021.

из седамдесетих година прошлог века, као и чувена представа „Кир Јања“ са Предрагом Ејдусом.[21]

Атеље 212 је сваког уторка, четвртка и суботе од 20 часова емитовао снимљене представе. Публика је имала прилику, у оквиру акције „Позориште за сва времена“, да одгледа представе „Развојни пут Боре Шнајдера“ (1972) Александра Поповића, у режији Бранка Плеше, потом „Краљ Иби“ Алфреда Жарија (1973), „Рањени орао“ Мирјане Јаковљевић (1977) и многа друга значајна остварења.[22] Убрзо су се и бројна друга позоришта придружила виртуелној сцени. Како би се превазишао проблем престанка рада позоришта, на иницијативу позоришних институција настала је идеја да се „Београдска летња сцена“ одржи на Ташмајдану током јуна и јула 2020. године. Међутим, због погоршавања епидемиолошке ситуације манифестација је убрзо обустављена.[23] Током пандемије одржавале су се и представе које су имале циљ да скупе новац за одређену намену. Посебну медијску пажњу је привукло извођење представе „Балкански шпијун“ (7. јануара 2021) путем апликације Зум у хуманитарне сврхе – помоћ Удружењу драмских уметника Србије.[24]

У периоду пандемије одржани су бројни онлајн филмски фестивали. Већ 15. марта одржан је Фестивал интернационалног студентског театра (ФИСТ), под симболичним називом „Буђење“. То је први фестивал који је понудио дигитално окружење својој публици: „Имајући то у виду (пандемију), донели смо одлуку да редефинишемо концепт и поруку овогодишњег Фестивала, у жељи да одговорно и рационално реагујемо на тренутне догађаје – не само у име интернационалног фестивала који окупља младе људе, већ као институција која едукује будуће професионалце и уметнике из области позоришне и извођачке уметности и учи их стварању заснованом на вредностима заједнице“, наводи се у саопштењу организатора. Фестивал је имао и пратећи програм посвећен теми улоге уметности у доба кризе.[25]

Врло брзо су и интернационални фестивали нашли онлајн алтернативу посредством технологије и тако постали доступни и за нашу публику. Нови фестивал кратког филма под називом „Моја

21 https://www.slobodnaevropa.org/a/kultura-na-internetu/30499293.html, 23. мај 2021.

22 https://www.danas.rs/kultura/virtuelno-ozivljavanje-kulture-u-srbiji-u-doba-korona-krize/, 23. мај 2021.

23 https://rs.n1info.com/kultura/a614754-prekida-se-pozorisni-program-na-tasmajdanu/, 25. мај 2021.

24 https://www.danubeogradu.rs/2021/01/balkanski-spijun-glumacke-legende-u-humanitarnoj-online-predstavi-za-pomoc-kulturi/, 23. мај 2021.

25 https://www.danubeogradu.rs/2020/03/fist-society-budjenje-15-fist-online/, 25. мај 2021.

драга карантина“ (*My Darling Quarantine*)[26], на платформи *Talking Shorts* почео је да се емитује 16. марта. Тај фестивал, чији је иницијатор био Енрико Ванучи, саветник Венецијанског међународног филмског фестивала за кратки филм, био је хуманитарног карактера: прикупљана су средства за здравствене раднике и културне организације које су биле директно погођене пандемијом.[27]

Ти фестивали и иницијативе подстакли су и бројне друге фестивале који су свој опстанак нашли у дигиталном окружењу. Комбанк дворана, *Cine Grand*, *Mega Com Film* и биоскоп „Вилин Град“осмислили су фестивал *Moj Off* бесплатан кућни онлајн филмски фестивал у трајању од две недеље, на коме је приказано 30 играних и документарних остварења, укључујући и премијерно приказане филмове на 48. Фесту и 25. фестивалу ауторског филма.[28] У периоду од марта 2020. до писања овог рада, зависно од тога да ли је епидемиолошка ситуација била повољна и мање повољна, бројни фестивали су успели да искористе предности дигиталне културе и током пандемије очувају континуитет. Било је оних који су у целини одржани онлајн.[29] Неки фестивали су реализовали садржаје комбиновано – и уживо и онлајн.[30] Током пандемије појавили су се и хибридни модели фестивала. Тако је Фестивал француског филма у организацији Француског института у Србији,

26 http://www.politika.rs/sr/clanak/450367/Moja-draga-karantina, 25. мај 2021.

27 Област културе и уметности посебно је погођена пандемијом јер је у њој велики број самозапослених и хонорарно ангажованих појединаца. Подаци истраживања „Сада је само видљивије: живот и рад културних радника и радница у времену корона пандемије“, које је спроведено у Хрватској, Северној Македонији, Словенији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Србији, показало је да су месечни приходи на нивоу узорка у априлу 2020. године скоро преполовљени у односу на висину просечних месечних прихода у претходној години. У Србији 85,1% испитаника није успело да осигура алтернативни извор прихода у периоду март–мај (Primorac, 2021).

28 http://www.seecult.org/vest/moj-novi-besplatan-onlajn-filmski-festival, 23. мај 2021.

29 29. међународни фестивал етнолошког филма (октобар 2020), Микро ФАФ – Међународни фестивал уради сам и независног кратког филма: *Can You Breathe* (октобар 2020), *Goethe FEST* (новембар 2020), 9. београдски фестивал европске књижевности (децембар 2020), 14. међународни Београдски фестивал поезије и књиге „Тргни се! Поезија!“ (новембар 2020), Фестивал ауторског филма, Сарајево Филм Фестивал, Загреб Филм Фестивал и Херцег Нови Филм Фестивал (април 2021); https://www.danubeogradu.rs, 23. мај 2021.

30 *Belgrade SAXperience 2020*: Седми међународни фестивал саксофона (октобар 2020), Тринаести Конденз, фестивал савременог плеса и перформанса (октобар 2020), 16. слободна зона (новембар 2020), 17. Балканима – Европски фестивал анимираног филма (октобар 2020), Фемикс фест (март 2021), Шпански метар 2021, 13. издање фестивала филма на шпанском језику (мај–јун 2021), *Guitar Art Festival* (јун 2021) и други...; https://www.danubeogradu.rs, 23. мај 2021.

Комбанк дворане и *Mega Com Film* у јуну одржан на Ади Циганлији у формату *Drive in* и *Open air*.[31]

И музеји и галерије отворили су своја „виртуелна врата“ током пандемије ковида 19. Народни музеј је понудио посетиоцима онлајн изложбу „Иван Мештровић (1883–1962), Скулптуре из збирке Народног музеја у Београду“, виртуелни приказ Велике галерије и колонаду каријатида, сталну поставку из 2018. године и видео-приказ 175 година Народног музеја. Виртуелне туре и мултимедијалне презентације организовале су бројне установе културе, музеји и галерије: Археолошки парк Виминацијум, Архив Србије, Библиотека града Београда (изложба о Јовану Стерији Поповићу), Галерија Матице српске, Галерија Луцида, Галерија Милена Павловић Барили, Галерија Природњачког музеја, САНУ, Дом Јеврема Грујића, Завод за проучавање културног развитка, Историјски музеј Србије, Музеј афричке уметности, Музеј ваздухопловства, Музеј Михајло Пупин, Музеј савремене уметности, Музеј Српске православне цркве и други.[32]

Наведени подаци нам показују да је виртуелна културна понуда била веома развијена. Културне институције су успеле у кратком року да понуде онлајн садржаје. Без обзира на поменуте карактеристике, предности и недостатке, показало се да је трансформација културних догађаја током пандемије неопходна. Иако онлајн простор захтева другачију инфраструктуру, његова предност је проширење домета, те су многи фестивали одлучили да и након пандемије, осим биоскопских пројекција, задрже и онлајн пројекције. Важно је да организатори културних догађаја искористе ресурсе дигиталног окружења, не као као замену за оне у реалном времену/простору, већ да испитају које традиционалне приступе садржају треба модификовати а које задржати у непромењеној форми. Изазов је како постићи повратну спрегу и остварити интеракцију са публиком да би фестивали (п)остали места критичке дискусије, умрежавања и интеракције заинтересованих страна (Сенчић & Обрадовић, 2020).

Колико је пандемија променила стил живота? Анализа резултата

Стил живота припадника академске заједнице „конструишемо” на основу следећих елемената: праксе – одлазака и посећивања одређених садржаја и објеката пре и током пандемије ковида 19; про-

31 danubeogradu.rs, 3. јун 2021.

32 https://www.slobodnaevropa.org/a/kultura-na-internetu/30499293.html, www.danubeogradu.rs, 29. мај 2021.

цене испитаника да ли одређене активности обављају више/чешће током пандемије и намера да усвоје нешто од модификованих пракси након „завршетка“ пандемије, то јест прихватање измена које је условило новонастало стање. Као допуну перцепције промена у свакодневном животу, анализирамо и које им активности које су уобичајено обављали посебно недостају.

Анализа учесталости посећивања одређених објеката и обављања испитиваних активности пре избијања пандемије показала је да се препознају три типа стила живота. Наиме, факторском анализом су издвојена три вида активности у слободно време пошто су екстрахована три фактора чије су карактеристичне вредности веће од 1 (3,389; 1,619; 1,351), који заједно објашњавају 57,8% варијансе (табела 1).

Табела 1. Фактори, карактеристичне вредности и % варијансе

Компоненте	Иницијалне карактеристичне вредности			Екстраховане суме квадрата оптерећења			Ротиране суме квадрата оптерећења		
	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција
1	3,389	30,807	30,807	3,389	30,807	30,807	2,773	25,209	25,209
2	1,619	14,719	45,526	1,619	14,719	45,526	2,021	18,373	43,582
3	1,351	12,279	57,805	1,351	12,279	57,805	1,565	14,223	57,805
4	.937	8,517	66,322						
5	.741	6,736	73,057						
6	.704	6,404	79,462						
7	.634	5,762	85,224						
8	.526	4,779	90,002						
9	.429	3,900	93,902						
10	.397	3,606	97,507						
11	.274	2,493	100,000						

Метод екстракције: анализа главних компоненти

На основу вредности факторских оптерећења јасно се уочава које активности одређују који фактор, односно стилове живота.

Активности као што су одласци у позориште, биоскоп, музеје, галерије и посећивање концерата забавне и класичне музике „окупиле“ су се око првог фактора – културна потрошња. Пошто је реч о посећивању садржаја из области културе, иако нису обухваћени само садржаји који се сврставају у „високу“ културу, овај тип се јасно разликује и одваја од другог фактора који чине забавне активности и изласци, а то су посећивање тржних центара и одласци у ресторане и кафиће. Као трећи фактор издвојено је коришћење онлајн могућности – уопште пракса онлајн куповине и наручивање доставе хране и других намирница.

Табела 2. Ротирана матрица факторских оптерећења – активности пре пандемије

	Компоненте		
	1	2	3
Ишли у тржне центре		.480	
Куповали онлајн			.761
Наручивали доставу готове хране		.378	.614
Наручивали доставу намирница и кућних потрепштина			.744
Одлазили у позориште	.801		
Одлазили у биоскоп	.666		
Посећивали концерте класичне музике	.766		
Посећивали концерте забавне музике	.608		
Посећивали музеје/галерије	.806		
Одлазили у ресторане/кафане		.844	
Одлазили у кафиће		.864	

Поређење активности које су испитаници обављали често и веома често пре и током пандемије показује драстичан пад свих пракси, уз очекиван пораст онлајн куповине и коришћења опције доставе готове хране и намирница.

Табела 3. Учесталост обављања активности пре и током пандемије, у %

	Пре пандемије					Током пандемије				
Колико сте често...	Никад	Веома ретко	Ретко	Често	Веома често	Никад	Веома ретко	Ретко	Често	Веома често
...ишли у тржне центре?	0,4	17	35	38,6	9	17	53,4	21,5	7,6	0,4
...куповали онлајн?	12,6	28,3	42,2	14,8	2,2	8,1	15,7	29,1	34,5	12,6
...наручивали доставу готове хране?	25,1	28,3	28,7	15,7	2,2	23,3	19,3	22,9	26	8,5
...наручивали доставу намирница...?	75,8	12,1	9,4	2,2	0,4	60,5	15,2	14,3	7,6	2,2
...одлазили у позориште?	3,6	14,3	36,8	36,3	9	78	11,7	9,4	0,9	-
...одлазили у биоскоп?	6,7	18,4	45,3	22,9	6.7	80,3	13,9	5,8	-	-
...посећивали концерте класичне музике?	16,6	21,1	32,7	18,8	10,8	81,2	10,8	6,3	1,3	0,4
...посећивали концерте забавне музике?	14,8	21,1	35	22,4	6,7	90,1	4,5	4,9	-	0,4
...посећивали музеје/ галерије?	6,7	19,3	36,3	27,8	9,9	69,1	15,7	9,4	4,9	0,9
...одлазили у ресторане/ кафане?	1,3	9,9	26,5	40,8	21,5	32,7	36,3	25,1	5,4	0,4
...одлазили у кафиће?	2,7	11,2	20,6	39	26,5	24,2	41,7	23,8	7,6	2,7

Подаци из табеле 3 показују да су испитаници пре пандемије највише одлазили у кафиће (65,5%) и ресторане/кафане (62,3%), који се и међу општом популацијом убрајају у једну од омиљених социокултурних активности у слободно време (Мрђа, Миланков, 2020: 38). Затим следе одласци у тржне центре (47,6%) и посећивање позоришта (45,3%). Од садржаја „високе“ културе издвајају се одласци у позориште, потом више од трећине често и веома често посећује музеје и галерије (37,7%), док мање од трећине посећује концерте класичне музике (29,6%). Биоскопи (29,6%) и концерти забавне музике (29,1%) заступљени су у одговорима у сличном проценту. Поређења ради, у истраживању културне партиципације грађана Србије најпопуларнији облик јавне културне потрошње

су одласци у биоскоп, позоришта и на концерте. То истраживање је показало да на поделе публике посебно утичу образовне и професионалне разлике, што се нарочито односи на групу „елитних“ уметности, па отуда не чуди то што су се „непопуларне“ активности, попут посете позоришту, музеју, галерији и концертима класичне музике, нашле међу облицима културне потрошње наших испитаника (Мрђа, Миланков, 2020: 105–121, 212).

Пандемија је изазвала нагле и вишеструке промене у свакодневном животу и начину провођења слободног времена у приватном и у „јавним“ просторима, утицала је на посете културним манифестацијама, угоститељским објектима, радњама, тржним центрима, парковима и излетиштима. Налази су у складу са одређењем стила живота као релативно кохерентног скупа образаца понашања и пракси који може бити нарушен изненадним догађајем (Спасић, 2007: 593) на макронивоу, у конкретном случају пандемијом. Иако је током годину дана било периода када је епидемиолошка ситуација била повољнија и када су мере биле блаже па су културне институције организовале догађаје, посете таквим догађајима су значајно редуковане. Једино је пракса одласка у кафиће у претходној години прешла 10%, а то је највише распрострањена активност пре пандемије која је забележила пад са 65,5% на 10,3%. Све остале праксе – посете другим објектима током пандемије, не прелазе 10%. У прилог тим подацима иде и исказана општа забринутост у вези са новонасталом ситуацијом, што потврђује просечна вредност на скали (од 0 до 10) *Колико вас забрињава пандемија?*, која износи 7,04.

Очигледан је тренд преоријентације на онлајн куповину, док пре пандемије та активност није била распрострањена пракса. Тај налаз је и очекиван имајући у виду изнете податке РЗС-а (2020) да 43% корисника интернета никада није куповало/поручивало робу посредством интернета. Пре пандемије највише је била заступљена достава готове хране са 17,9%, затим куповина онлајн са 17%, док је доставу намирница и кућних потрепштина користило свега 2,6% испитаника. Током пандемије те праксе почињу да се користе у већој мери, па се тако опција доставе намирница и кућних потрепштина користила често и веома често 9,8%. Већи пораст забележила је и достава готове хране, коју сада користи 34,5%, док онлајн купује чак 47,1% испитаника.

Поредећи са резултатима истраживања ИСИ ФФ (2018) спроведеног на репрезентативном узорку за популацију Србије, уочавамо да су налази који се односе на посећивање тржних центара

донекле другачији (табела 4). Наиме, стручњаци, слој у који спадају припадници акадамске заједнице, у већој мери, то јест чешће одлазе у тржне центре (66,1%) него запослени на универзитетима (47,6%) (Петровић *et al.*, 2020: 86–88). На нивоу Београда, 2018. године нису уочене статистички значајне разлике између класно-слојних групација према учесталости куповине непрехрамбених производа у тржним центрима. Будући да су тржни центри отворени широм града, остварена је њихова већа просторна доступност, што показује висока учесталост одласка свих слојева у тржне центре. Малопродајне центре посећује повремено или често преко 60% припадника скоро свих слојева, а изузетак представљају ситни пољопривредници, који су једини слој који је више бирао опцију да никада или ретко одлази у ове објекте.

Табела 4. Учесталост одласка у тржне центре према класно-слојној позицији пре пандемије у %

	Београд	
Класно-слојни положај	Ретко/никада	Повремено/ често
Виши слој	18,4	81,6
Ситни предузетници, крупни пољопривредници	33,9	66,1
Стручњаци	33,9	66,1
Службеници, техничари	36,8	63,2
ВКВ, КВ радници	33,3	66,7
ПКВ, НКВ радници	42,9	57,1
Ситни пољопривредници	66,9	33,1
Cramer's V	.128 p .433	

Извор: Петровић *et al.*, 2020: 88

Анализа процене промена у начину провођења слободног времена током пандемије показала је *три типа промена*. Факторском анализом екстрахована су три фактора чије су карактеристичне вредности веће од 1 (3,237; 1,466; 1,265) који заједно објашњавају 49,7% варијансе (табела 5).

Табела 5. Фактори, карактеристичне вредности и % варијансе

Компоненте	Иницијалне карактеристичне вредности			Екстраховане суме квадрата оптерећења			Ротиране суме квадрата оптерећења		
	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција	Укупно	% варијансе	Кумулативна пропорција
1	3,237	26,971	26,971	3,237	26,971	26,971	2,118	17,652	17,652
2	1,466	12,219	39,191	1,466	12,219	39,191	2,010	16,751	34,404
3	1,265	10,545	49,735	1,265	10,545	49,735	1,840	15,332	49,735
4	.998	8,317	58,053						
5	.888	7,400	65,453						
6	.823	6,857	72,310						
7	.692	5,764	78,074						
8	.597	4,976	83,050						
9	.579	4,825	87,875						
10	.539	4,494	92,368						
11	.502	4,183	96,552						
12	.414	3,448	100,000						

Метод екстракције: анализа главних компоненти

Први фактор *више окренути дому и природи* обухвата четири активности – више времена проводим у дружењу са члановима породице/својим укућанима, уређивању дома, рекреацији и природи.

Други фактор обухвата усавршавање и праћење културних садржаја – читање стручне литературе, похађање онлајн едукација и гледање онлајн позоришних представа, концерата, изложби и филмских фестивала. Тај налаз је у складу са резултатима истраживања Завода за проучавање културног развитка да је и пре пандемије дошло до пораста коришћења интернета (82,1%) са циљем праћења културних садржаја из области културе, посебно међу популацијом

високообразовних и стручњака[33] којој припадају наши испитаници (Мрђа, Миланков, 2020: 75–77).

Табела 6. Ротирана матрица факторских оптерећења – активности које се више обављају током пандемије

	Компоненте		
	1	2	3
Више времена проводим у дружењу са укућанима/породицом	.559		
Више се бавим сређивањем/преуређењем дома	.553		.331
Више гледам телевизијски програм			.711
Више гледам садржаје на стриминг платформама (*Netflix*, *HBO Go*...)			.720
Више времена проводим на друштвеним мрежама			.697
Више времена проводим на онлајн платформама (*Zoom*, *Viber video calls* и сл.) за неформална дружења са породицом/ пријатељима		.465	.359
Више гледам онлајн позоришне представе, концерте, изложбе, филмске фестивале		.699	
Више читам стручну литературу		.691	
Више похађам онлајн едукације (стицање потребних/жељених вештина)		.736	
Више читам белетристику[34]	.390	.380	
Више се рекреирам	.723		
Више времена проводим у природи	.808		

33 Руководиоци и студенти такође у високом проценту користе интерент за садржаје из области културе (Мрђа, Миланков, 2020: 77).

34 Активност приближно оптерећује два фактора *више окренути дому и природи* и *усавршавању и праћењу културних садржаја*. Очекивано је да та активност одређује оба вида провођења слободног времена.

Као трећи фактор издвојени су гледање телевизијског програма и забавних садржаја на стриминг платформама (*Netflix*, *HBO Go*...) и коришћење друштвених мрежа. Реч је о активностима које су испитаници навели да сада обављају више, о процени промена у односу на свакодневну праксу пре пандемије, али нам ти подаци не показују колико су праксе распрострањене.

Анализа спремности да наставе са измењеном праксом показује да већина испитаника намерава да више времена проводи у природи – 69,9%. Намера да се прихвате друге промене у свакодневном животу није заступљена у толикој мери. Наиме, да настави да прати онлајн културне садржаје (филмски фестивали, позоришта, концерти, изложбе) не намерава чак трећина испитаника, а када се заједно посматрају и испитаници који су изабрали одговор „односи се у мањој мери", њихов број знатно прелази половину (63,2%). И тај податак показује да је искуство присуствовања уживо тим догађајима незамењиво. То потврђује и да је 71,3% испитаника истакло да им недостаје атмосфера позоришта, биоскопа и концерата уживо. Иако је пракса онлајн куповине значајно порасла у новонасталим условима, већина испитаника не намерава више да купује онлајн – за ту опцију определило се тек 20,6%.

Налази су у складу са дистопијском перспективом дигиталне културе која преовлађује у нашем друштву (Тодоровић, 2017; Петровић, 2013) и становиштем да се посредством технологије не може доживети колективно већ искључиво изоловано искуство (Сенчић, Обрадовић, 2020; Стојнић, 2010), али резултати донекле и изненађују и отварају нова питања за расправу, имајући у виду профил испитаника, с једне стране, и истраживања која говоре о изузетном нивоу писмености и употребе технологије стручњака за задовољење културних и других потреба (РСЗ 2020; Мрђа, Миланков, 2020) и богату онлајн понуду културних и других садржаја за време пандемије, с друге стране.

Намера да се не настави са онлајн куповином може се довести у везу са доживљајем куповине као друштвене активности (Tonković, 2015: 194) и улогом коју куповина има у креирању идентитета појединца (Петровић, 2009). Такође, потврђује синергију куповине са забавом и искуством спектакла (Zukin, 1995).

Табела 7. У контексту искуства пандемије, у којој мери се следећи искази односе на Вас?

Намеравам да...	Уопште се не односи	Односи се у мањој мери	Односи се у већој мери	Односи се у потпуности	Укупно
...више времена проводим у природи.	7,6	22,4	39	30,9	100
...наставим да пратим културне садржаје онлајн.	36,3	26,9	22,9	13,9	100
...више купујем онлајн.	39,9	39,5	17	3,6	100

Како шопинг није препознат као активност која у великој мери и изузетно недостаје запосленима на универзитетима у Београду (14,8%), може се закључити да хедонистички тип потрошача није заступљен у тој популацији. Испитаницима у великој мери недостаје да изађу негде (45,3%) и вечерњи изласци (53,4%), док је 77,6% навело да им недостају дружења са пријатељима и родбином.

Табела 8. У којој мери Вам недостају следеће активности током пандемије, у %?

	Уопште не	У малој мери	У великој мери	Изузетно ми недостаје	Укупно
Недостаје ми атмосфера позоришта, биоскопа, концерата уживо.	5,8	22,9	26,9	44,4	100
Недостаје ми шопинг.	46,6	38,6	10,3	4,5	100
Недостаје ми да се обучем, дотерам и негде изађем.	26,5	28,3	27,8	17,5	100
Недостају ми дружења са пријатељима и родбином.	3,6	18,8	27,8	49,8	100
Недостају ми вечерњи изласци.	16,1	30,5	22,9	30,5	100

Када је реч о утицају пола на намере и активности које недостају испитаницима, налази показују да пол испитаника представља ста-

тистички значајан чинилац. У категорији оних којима изузетно недостаје атмосфера присуствовања културним догађајима је 69,7% жена (Cramer's V = .223; sig = .011). Више жена је и међу онима којима изузетно недостаје шопинг – 80% (Cramer's V = .236; sig = .006), такође и међу испитаницима којима изузетно недостаје да се обуку, дотерају и изађу негде – 82,1% (Cramer's V = .402; sig = .000). Старост нема статистички значајан утицај на намере и активности које недостају испитаницима.

На крају упитника испитаницима је остављена могућност да напишу коментар на тему истраживања. Један број испитаника који је искористио ту могућност истакао је специфичност своје ситуације, која је битно утицала на њихово искуство пандемије и на промене које је донела (порођај, болест члана породице, животно доба). Посебне ситуације које су се у коментарима издвојиле:

> „...Конкретно, током пандемије сам затруднела и породила се и опште здравствено стање, а затим и опоравак од порођаја, превасходно су утицали на одабир дестинације за летовање, уопште могућност летовања у иностранству, куповину гардеробе, потрошњу у домаћинству итд.“ РБ 158[35]

> „Услед специфичне угрожености детета због претходног здравственог стања, наше мере предострожности и измене у понашању су драстичније него код већине познаника.“ РБ 156

> „И наравно, неке промене долазе и са старењем – мања потреба за шопингом није само везана за пандемију, а чињеница да не наручујемо готову храну није везана за то да је не волимо, већ да у нашим годинама ту је дијабетес, висок притисак... те се не може лако ослонити на пице и хамбургере...“ РБ 8

Поједини коментари испитаника потврђују тезу о доминантно дистопијској перспективи нашег друштва (Петровић, 2013) у погледу употребе интернета и дигиталне културе. Исто тако, коментари указују на искуства истовременог егзистирања и у физичком и у пољу репрезентације, при чему је виртуелно присуство у свеповезаном простору доминанто у односу на деловање у реалном свету. Указује се и на концептуалне промене у доживљају времена и простора (Стојнић, 2010: 293–294), само не у контексту извођачке уметности већ у контексту онлајн наставе.

> „Кроз анкету сам постала свесна промена које су изазване пандемијом. Наше домаћинство је трочлано, али је ћерка на студијама у иностранству тако да је у суштини двочлано. То ми је умногоме олакшало рад од куће јер смо само супруг и ја. Навикла сам се на наставу од куће, понекад се шминкам, обавезно обучем нешто пристојно, али

35 Редни број упитника.

ме инхибира то што студентима гледам у домове и они мени. Све више сам уходана. Приметила сам да оно што у учионици испредајем за 90 минута, онлајн урадим за 60. Презирем онлајн састанке. Имам утисак да су људи слободнији да кажу колегама ствари које никада не би рекли на састанцима 'уживо'. Екран као рампа, која не ограничава него даје слободе." РБ 56

Закључак

Пандемија ковида 19 у великој мери је утицала на стил живота сваког појединца, суочавајући га са бројним изазовима у организацији радног и слободног времена. Како стил живота представља трајне обрасце организације свакодневног живота, зависно од расположивих ресурса (Tomić Koludrović & Leburić, 2002), пандемија је поново осветлила и питање друштвених неједнакости. Стратегије које су појединци развијали на свакодневном нивоу, у специфичним и измењеним околностима, зависиле су од висине и развијености економског, културног и социјалног капитала којим располажу.

Ванредно стање, због којег су затворени културне и образовне институције, малопродајни непрехрамбени објекти, услужне делатности, довело је до ситуације да је простор организације слободног времена сужен, а да је место где је могуће задовољити друштвене, културне и друге потребе сведен на дигитално окружење. У контексту друштвених неједнакости поставља се питање доступности дигиталног окружења. И ако јесте доступно, да ли се сви подједнако добро „сналазе" у њему. Резултати досадашњих истраживања на која смо реферисале у раду (РЗС, Завод за проучавање културног развитка) показују да је употреба интернета заступљенија у градовима, међу образованијим становништвом, међу стручњацима и руководиоцима. Наши испитаници припадају групи која је била у повољнијем положају и која је имала више могућности да организује садржајније провођење слободног времена, када имамо у виду предности дигиталног окружења. Установе културе, књижаре, али и угоститељски објекти, прехрамбене радње и продавнице других производа трансформисале су и прилагодиле своју понуду виртуелном окружењу у веома кратком року. Међутим, и у случају да ресурси не представљају препреку за задовољење бројних потреба, као ни онлајн понуда која се показала богатом у свим сферама, поставља се питање разлике стварног, живог и дигиталног искуства (Lehmann, 2004, Сенчић &

Обрадовић, 2020). Резултати говоре у прилог дистопијској перспективи употребе интернета (Петровић, 2013). Испитаници су посебно истакли да им недостаје атмосфера културних догађаја уживо.

Анализа је показала да су се догодиле радикалне промене у стилу живота наших испитаника, да је релативно кохерентан скуп образаца понашања и пракси нарушен и да је свакодневни живот оријентисан на приватни простор. У том простору, као што је показала анализа контекста, они имају боље ресурсе, у привилегованом су положају, али питање је колико кризна ситуација попут пандемије дозвољава да се ти ресурси искористе у пуном капацитету. Налаз да је исказана забринутост у вези са пандемијом ковида 19 на високом нивоу међу испитаницима указује на то да кризна ситуација не дозвољава коришћење расположивих капацитета у пуном обиму, у погледу организације слободног времена. Такође, како стил живота не представља само обрасце организације свакодневног живота (Tomić Koludrović & Leburić, 2002) већ и питање индивидуалног исказивања (Glennie 1998: 943), непосредно искуство, пре свега у установама културе, пружа много више од задовољења културних потреба. Оне пружају измештање из свакодневног живота, прелазак из приватног у јавни простор, остваривање друштвености. Један шири друштвени, па и просторни оквир омогућава већи маневарски простор за креирање идентитета појединца који је током пандемије потиснут.

Литература

Барт, Р. (2019). *Излазак из биоскопа*. Београд: Факултет за медије и комуникације.

Батарило, С. (2016). Град потрошње/град као роба. *Социологија 58*(1): 126–145.

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Бурдије, П. (2013). *Дистинкција*. Подгорица: ЦИД.

Castells. M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

De Valck, M. (2007). *Film Festivals: From European Geopolitics to Global Cinephilia*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital – Towards Critical Geography*. New York: Routledge.

Цветичанин, П. (2007). *Културне потребе, навике и укус грађана Србије и Македоније*. Ниш: ОГИ.

Цветичанин, П. & Миланков, М. (2011). *Културне праксе грађана Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Чејни, Д. (2003). *Животни стилови*. Београд: Клио.

Fischer-Lichte, E. (2014). *The Routledge Introduction to Theatre and Performance Studies*. Oxon, New York: Routledge.

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class – And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.

Гиденс, Е. (1998). *Последице модерности*. Београд: Филип Вишњић.

Гир, Ч. (2008). *Дигитална култура*. Београд: Клио.

Glennie, P. (1998). Consumption, Consumerism and Urban Form: Historical Perspectives. *Urban Studies 35*(5–6): 927–951.

Hosoya, H., & Schaefer, M. (2001). Brand Zone. In: Chung, Chuihua Judy, Jeffrey Inaba, Rem Koolhaas, and Sze Tsung Leong (eds.), *The Harvard Design School Guide to Shopping / Harvard Design School Project on the City*. Koln: Taschen, 165–173.

Janelle, D. G. (1968). Central Place Development in a Time – Space Framework. *The professional Geographer 20*(1): 5–10.

Larsen J. & Urry J. (2008). Network in Mobile Societies. In Baerenholdt J. O. and Granas B. (eds.), *Mobility and Place – Enacting Northern European Peripheries*. London: Ashgate Publishing Ltd: 89–101.

Lipovetsky, G. (2008). *Paradoksalna sreća. Ogled o hiperpotrošačkom društvu*. Zagreb: Antibarbarus.

Lehmann, H. (2004). *Postdramsko kazalište*. Zagreb, Beograd: CDU, TKH.

Мамфорд, Л. (2009). *Техника и цивилизација*. Нови Сад: Mediterran Publishing.

Манович, Л. (2015). *Језик нових медија*. Београд: Клио.

Мрђа, С. & Миланков, М. (2020). *Културна партиципација грађана Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Петровић, Д. (2013). *Друштвеност у доба интернета: студија комуникационе употребе интернета у Србији*. Нови Сад: Академска књига.

Петровић, М. (2009). *Трансформација градова: ка деполитизацији урбаног питања*. Београд: ИСИ ФФ.

Петровић, Мина & Бацковић, Вера & Петровић, Ирена. (2020). Просторна димензија класно-слојних разлика у Србији: анализа материјалног положаја и потрошње. У: Лазић, М. Цвејић, С. (ур.), *Стратификацијске промене у периоду консолидације капитализма у Србији*. Београд: ИСИ ФФ.

Primorac, J. (2021). Izgubljeni prihodi i pronađena solidarnost: utjecaj prvog vala pandemije bolesti COVID-19 na kulturni sektor u jugoistočnoj Europi. *Sociologija i prostor 59*(219): 219–240.

Ресановић, М. (2020). Музички укус и симболичко разграничавање у друштву Србије. *Теме 44*(4), 1163–1181.

Републички завод за статистику (РЗС) (2020). Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији. Београд: РЗС.

Rodrigue, J. P. (1999). Globalization and the Synchronization of Transport Terminals. *Journal of Transport Geography* 7: 255–261.

Сеничић, М. & Обрадовић, О. (2020). Позоришни и филмски онлајн фестивали: (не)одрживост дигиталног окупљања у доба кризе. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 169: 63–85.

Sorokin, P. & Merton, R. (1937). Social Time: A Methodological and Functional Analysis. *American Journal of Sociology 42*(5): 615–629.

Спасић, И. (2004). *Социологије свакодневног живота*. Београд: ЗУНС.

Спасић, И. (2007). Стил живота. У: Мимица А. и М. Богдановић (ур.), *Социолошки речник*. Београд: ЗУНС.

Спасић, И. (2006). Дистинкција на домаћи начин: дискурси статусног диференцирања у данашњој Србији. У: М. Немањић и И. Спасић (ур.), *Наслеђе Пјера Бурдијеа: поуке и надахнућа*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Завод за проучавање културног развитка.

Спасић, И. (2010). Културни обрасци и свакодневни живот у Србији после 2000. године. У: Цвејић, С. (ур.), *Суживот с реформама*. Београд: ИСИ ФФ.

Спасић, И. (2013). *Култура на делу. Друштвена трансформација Србије из бурдијеовске перспективе*. Београд: Фабрика књига.

Stanić, S. (2011). (Post)socijalnost u savremenom potrošačkom prostoru. *Sociologija i prostor 189*(1): 3–23.

Станојевић, Д. (2012). Слободно време младих. У: Томановић, С. (ур.), *Млади – наша садашњост: истраживање социјалних биографија младих у Србији*. Београд: Чигоја штампа и ИСИ ФФ.

Стојнић, А. (2010). Новомедијска слика и извођачке уметности – видови интеракције. *Култура* 127: 287–304.

Тодоровић, А. Л. (2017). *Дискурс нових технологија*. Београд: Клио.

Tonković, Ž. (2015). Hedonisti i utilitaristi: tipovi posjetitelja trgovačkog centra Supernova Zadar. *Sociologija i prostor 53* (3 (203)): 193–212.

Tonković, Ž., Krolo, K. & Marcelić, S. (2014). Kulturna potrošnja i glazbene preferencije mladih: razvoj tipologije na primjeru Zadra. *Revija za sociologiju 44*(3): 287–315.

Tonković, Ž., Marcelić, S. & Krolo, K. (2017). Kulturna potrošnja, društvene nejednakosti i regionalne razlike: istraživanje Eurobarometra u Hrvatskoj 2013. godine. *Sociologija i prostor 55* (2 (208)): 187–208.

Tomić-Koludrović, I. & Leburić, A. (2002). *Sociologija životnog stila: prema novoj metodološkoj strategiji*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.

Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*, Blackwell.

Internet strane:

https://www.danubeogradu.rs

https://www.facebook.com/npbgd/videos/

https://www.danas.rs/kultura/virtuelno-ozivljavanje-kulture-u-srbiji-u-doba-korona-krize/

https://www.slobodnaevropa.org/a/kultura-na-internetu/30499293.html

https://rs.n1info.com/kultura/a614754-prekida-se-pozorisni-program-na-tasmajdanu

https://www.danubeogradu.rs/2020/03/fist-society-budjenje-15-fist-online/.

http://www.politika.rs/sr/clanak/450367/Moja-draga-karantina.

http://www.seecult.org/vest/moj-novi-besplatan-onlajn-filmski-festival

https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/upotreba-ikt-pojedinci/

Vera Backović*

Milena Toković**

EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE LEFESTYLE OF THE MEMBERS OF THE ACADEMIC COMMUNITY IN BELGRADE

The aim of this paper is to consider the changes in the lifestyle of members of the academic community in Belgrade, which were caused by the Covid-19 pandemic, with an emphasis on the use of digital content as an alternative or complement to satisfy cultural needs and aspirations.

In the first part of the paper one conceptualize the lifestyle and his significant dimensions. Then, we are focused on digital culture as the most important resource for satisfying cultural and other needs during the pandemic. In the third part the analysus is based on the data of the research „Lifestyle changes caused by

* Vera Backović, Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, contact: *vera.backovic@f.bg.ac.rs*.

** Milena Toković, Research associate, Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy – University of Belgrade, contact: *milena.tokovic@f.bg.ac.rs*.

a pandemic COVID-19: discourses and practices of employees at the University of Belgrade and the University of Arts in Belgrade“, conducted by the team of the Institute for Sociologial Research of the Faculty of Philosophy, from February 1 to March 4 2021, on a sample of 223 employees.

Key words: lifestyle, digital culture, academic community, COVID-19

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.62/.72:[616.98:578.834(082)

ИЗАЗОВИ у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије ковида 19 у Србији : нове солидарности и нове неједнакости / Мина Петровић (уредница). – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 145 стр. ; 24 cm

„Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта Човек и друштво у време кризе‘ ...“ --> колофон. – Тираж 200. – Стр. 7–11: Предговор / Мина Петровић. – Напомене и библиографске референце уз радове. – Библиографија уз сваки рад. – Abstracts.

ISBN 978-86-6427-173-8

а) Ковид 19 – Пандемија – Социолошки аспект – Зборници

COBISS.SR-ID 47330569

Иако је социолошки истраживачки угао драгоцен за феномен као што је пандемија, може се приметити да је он до сада био релативно запостављен у постојећим анализама пандемије ковида 19 у Србији. Ова монографија на најбољи начин показује све предности теоријски осмишљене, подацима поткрепљене и методолошки скрупулозне социолошке анализе.

Из рецензије проф. др Иване Спасић

Пандемија је изазвала дубоке промене образаца друштвености које аутори ове студије пажљиво бележе и анализирају. Емпиријску основу студије чини низ научних и примењених истраживања којим се свакодневно искуство пандемије допуњује вредним и научно утемељеним налазима.

Из рецензије проф. др Данила Вуковића

Одабир тематских целина, њихова утемељеност у нове хипотетичке оквире за анализу пандемије у свету и емпиријска заснованост на примерима из нашег друштва овај рукопис чине јединственим у погледу приказа и анализе релевантних друштвених аспеката пандемије ковида 19 у Србији. Текстови отварају и многа важна питања која се тичу последица пандемије на друштвени живот, па ће представљати добру грађу за студенте и полазну основу за будуће истраживаче и за креаторе политика.

Из рецензије проф. др Ане Пајванчић Цизељ

ISBN 978-86-6427-173-8

9 788664 271738

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ